

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
МАГИСТЪРСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ „НОВА БЪЛГАРИСТИКА“

ГРЕТА СТЕФАНОВА ХАРАЛАНОВА-РАЗСУКАНОВА

ХАРАЛАН АНГЕЛОВ – ПОЕТИКА И ГРАЖДАНСКИ ИДЕИ

АВТОРЕФЕРАТ
НА ДИСЕРТАЦИЯ
ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН
„ДОКТОР“

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р ЙОРДАН ЕФТИМОВ

СОФИЯ, 2021

ДАНИИ ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е с обем **441** страници основен текст, като изложението е конструирано в увод, пет глави и заключение. Приложението съдържа **11** непубликувани документа. Интегрална част от ГЛАВА ПЕТА – Приложение – е нейният дигитализиран вариант. Към дисертацията е приложена и справка за приносните елементи на научния труд. Библиографската справка съдържа общо 235 заглавия на кирилица и латиница.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	6
<i>Актуалност на изследването</i>	6
<i>Предмет на изследването</i>	10
<i>Цел и задачи на научния труд</i>	11
<i>Методи на изследването</i>	12

ГЛАВА ПЪРВА: Харалан Ангелов – едно канонично отсъствие на границата на Възраждането и Модерността..... 13

- 1.1 Канони и еталони. Неканоничният Харалан Ангелов в модела на неизбежните културни грешки.....14
- 1.2. Предосвободенски травматизъм на българската възрожденска интелигенция и нейните следосвободенски трансформации.....23

ГЛАВА ВТОРА: Поетическите медитации на Харалан Ангелов. Творецът – между българските „стари” и българските „млади”. Етически и естетически образи и символи.....26

- 2.1. Наивно-сентименталната различност в поезията на Харалан Ангелов. Идеята за етическата държава, етическия и естетическия човек.....28
- 2.2. От романтична образност към символистични психически изживявания. Лирически текстове на Харалан Ангелов – по средата на незавършената традиция и невъзникналата модерност.....35

ГЛАВА ТРЕТА: Обществена и културна отговорност на гражданина Харалан Ангелов.....	46
3.1. Харалан Ангелов – учител, просветител, читалищен организатор – „на ползу роду”.....	46
3.2. От възрожденските граждански идеи към политическите дела в следосвобожденска България – за промяна на ценностите.....	54
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА: Другото „лице” на човека Харалан Ангелов – извън политиката и изкуството. Другото „лице” и на паметта.....	63
4.1. Стъпки в неочакваното.....	64
4.2. Метаморфозите на паметта от вчера и днес.....	67
ГЛАВА ПЕТА: Харалан Ангелов и маршрутите на душата. Непубликувани страници.....	71
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	78
Основни приноси на дисертационното изследване.....	81
Библиографска справка.....	82

УВОД

Актуалност на изследването

Харалан Ангелов Василев (10.II.1845 – 25.VII.1904) е възрожденски поет и учител. Съвременник е на Христо Ботев и Иван Вазов, но двете имена са достатъчни изследваният автор да има скромна известност. Тъй като по-голямата част от неговата лирика е създадена преди Освобождението, а самият той хронологически е обвързан с времето на „старите” творци, книжовната му продукция категорично е определена само с един акцент – даскалска – еднозначна характеристика за шаблонност, причина за отсъствие на интерес и у съвременния, все още любознателен, българин. Почти цялото творчество на Харалан Ангелов остава в неговия архив – не само лирика, а и кратки текстове в проза, гатанки, преводи, опити в комедийния жанр. Изборът да не публикува е на самия автор – до Освобождението обнародва 7 стихотворения. Този факт е друга основателна причина поетът от **Шумен** постепенно да бъде забравен. След 1878 г. продължава да пише, но по негово желание отново читателската публика няма достъп до текстовете му, а и те вече не са много, защото Ангелов има политически и административни задължения. Харалан Ангелов остава извън активната национална памет не само като поет, музикант и композитор, но и като един от строителите на съвременна България. Той е първият окръжен управител на Лом-Палански, два пъти окръжен управител на Разград, два пъти народен представител, два пъти кмет на Варна, окръжен управител на Стара Загора, председател на Окръжния съд в Ловеч. Един от учредителите на варненската „Книжевна дружина” – духовен първообраз на бъдещата Регионална библиотека. Първи биограф и изследовател на произведенията на възрожденеца от Шумен е Стилиян Чилингиров – негов съгражданин. Той лично го познава и е автор на научния труд *„Харалан Ангелов – Принос към нашата доосвободителна поезия”*. Студията е от 1914 г. За всички следващи фактологични позовавания – вече институционализирани или във връзка с частични аналитични наблюдения и обзори на Харалан-Ангеловото творчество – са използвани сведенията на Чилингиров. През 1934 г. – 30 години след смъртта на Ангелов – Борис Йоцов подрежда стихове на поета в единствената му до момента издадена книга *„Харалан Ангелов. Стихотворения”*. Тя не е преиздавана. Въпреки че и Чилингиров, и Йоцов редактират, а така и променят, текстовете на конкретния автор, изследователската усърдна дейност и на двамата е значима,

добронамерена, заслужава признание за културна отговорност. Друго обстойно съвременно проучване на книжовното наследство на Харалан Ангелов не е направено.

И Чилингиров, и Йоцов обаче имат принос за утвърждаване на следосвобожденските внушения за Ангелов единствено като даскал поет. Макар че Борис Йоцов определя като даскалски не повече от петнадесет стихотворения, в бележки към изданието с творби на Харалан Ангелов е категоричен в оценката си за него: „Той изхожда от даскалската поезия..., той е връзката между даскалската поезия и поезията на литературните върхове – П. Р. Славейков и Хр. Ботев” (Йоцов, 1934, с. LXXXIV). Така името на Харалан Ангелов с догматична сила остава „закрепено” към списъка с неумелите възрожденски автори, чието творчество „се разглежда като бледа начална подготовка за истинското разгръщане на възможностите на българския поетически език” (Дойнов, 2007, с. 208) и няма очаквания за съответната епоха пълноценен принос. В книгата си „Възрожденска поезия” Пламен Дойнов напомня, че този „еволюционистки подход” ясно личи и в елитарното подреждане на антологии, в които е очевиден „стремежът да се подчертае, че Козлев и Каравелов в сравнение с Миладинов, Великсин и Ангелов стоят по-високо в тематично-жанровата йерархия на възрожденската поезия, че са в близкото подножие на нейния абсолютен връх – Христо Ботев” (Дойнов, 2007, с.208). Причината лирическите текстове на Харалан Ангелов да не се схващат като заслужаващи внимание и популяризиране вероятно е следосвобожденският канон, който рамкира стиховото слово на шуменския поет единствено в традиционното даскалско творчество – но това е и един от основните фокуси на настоящото изследване.

Конкретната дисертация е актуална, защото представя Харалан Ангелов извън утвърдената за него творческа рамка – даскал поет. За нея е определящ каноничният ориентир на класификацията *стари – млади, преди и след* Освобождението. Така историческият момент, епохата стават ограничител и именно тази граница започва да се възприема като оценъчен показател чий духовен труд е стойностен и съвместим с общото културно битие на българина.

Авторът на дисертацията защитава концепцията, че утвърденият в националната литературна история подход към човека на изкуството – време на раждане и живот – не отчита особеностите на психиката и характера, има елиминационна сила по отношение на

индивидуалността. Така според установения каноничен, но и механичен, принцип творчеството на възрожденеца Ангелов, което е от „вчера”, не може да генерира ценности, чието време още не е дошло.

Настоящият дисертационен труд е научно изследване, осъществено с различен ракурс към поезията на Харалан Ангелов, като основополагаща константа за новата рецепция на текстовете на шуменския автор е неговият характер, психиката на типа мислещ интроверт, чиято мисловност не хармонизира с великите патриотични ценности. По-скоро „прескача” към по-късна културна практика с конотации на модерност. Страданието на душата – странна, „неподредена”, неочакваната „тихост” на изказа, феноменът самота, крайният песимизъм, безсмислието на съществуването, страхът от нищото смърт не съвпадат със звученето на предосвободенската, а дори и на следосвободенската поезия. Не са в „диалог” с атмосферата на утвърдени традиционни модели. Четящата публика от 60-те и 70-те години на българския XIX век не ги легитимира като пълноценни, а по-скоро – неразбираеми, ненужни и дори скандални във време на великомъченичество и жертвоприношение за свободата. В своята монография за приноса на Харалан Ангелов за доосвободенската поезия Стилиян Чилингиров прави интересна характеристика на своя съгражданин: „Харалан Ангелов е един чуждак, един странен за времето си човек...”, който през целия си живот се опитва „да разгадае неразгадаемата същност на нашето битие” (Чилингиров, 1914, с. 42). Саморефлексията и свързаните с нея емоции без обществена ангажираност са по-подходящи за периода, който Пенчо Славейков определя като „сега” (Славейков, П. П., 1959). Любовта като сливане на две души в астралното пространство също е неочакван емоционален пробив в традиционната словесност и етика. Тематичният регистър на стихотворенията на възрожденеца е неадекватен за време на събудено достойнство и апологетика на българското.

Научният труд е актуален с новото изследване на поетиката на книжовното наследство на Харалан Ангелов, като определя място на шуменския автор в предканона на модернизма в „немодерното” предосвободенско време. В книгата си „Божествената математика: тревожната хетероклитност на българския символизъм” Йордан Ефтимов стъпва в полето на войната на понятията, с които се обозначават „периодите” и „теченията”. Както пише авторът: „Няма банциг за историята. И когато говорим за модернизъм... , това е

условност, която ни помага по-ясно да си представим чертите на една култура, която е важна за нас. И затова си позволяваме нарязването на историята на сектори, ... всеки сектор може да бъде описан с няколко щриха, като при всеки щрих имаме и по едно „но”, т.е. даваме си сметка до каква степен описанието е условно, плод на договорка” (Ефтимов, 2012, с. 30). Съвременната рецепция на текстовете на Харалан Ангелов установява оригинално творчество и в един ранен исторически момент – изненадващи художествени резултати на съдържателно, идейно и образно ниво. Голяма част от лириката на Ангелов е с краевековни символистични конотации. Научното изследване, осъществено чрез проучване на обемен емпиричен материал, е актуално с възможността за промяна на категорични констативи, за движение вътре в полето на остаряла нормативност. Така възрожденският автор Харалан Ангелов – пренебрегван и по идеологически причини, забравен и неценен – би могъл да има друг творчески профил – да е далечен предходник на модернизма в българската литература.

Актуалността на дисертационната тема – „*Харалан Ангелов – поетика и граждански идеи*” – има и още един аспект – в периода на подготовката на научния труд бяха открити неизвестни към настоящия момент документи и творби, свързани с преподавателската и гражданската дейност на изследвания автор – учителски дневник от 1870 г., писма, речи. Това обогатява картината на Българското възраждане и е възможност за нов културологичен поглед към литературната и историческата ситуация след средата на XIX век и началото на XX век. Дисертацията е също обобщение на проучването на информационни източници и систематизирането на данни за социалната дейност на гражданина Харалан Ангелов преди и след Освобождението, както и за успешната му работа като административен ръководител. Обобщен е приносът на Ангелов за модернизация на управляваните от него региони и в полза на държавността, както и за утвърждаването на нови, нетрадиционни за българина, ценности като опазването на природата. Така научният труд допълва базисния масив за резултатите от осъществените в българското общество радикални реформи в граничния период между традицията и Новото време. Създаден е и цялостен културно-политически портрет на българина и европейца Харалан Ангелов – незабравен в Шумен, Варна, Разград, Жеравна, но непознат на голяма част от съвременната читателска аудитория и по-общо в публичността.

Научната работа има и друга страна на актуалност – коригира грешката в името на поета, изписвано в справочници, в Уикипедия, в официални сайтове като Харалан Василев Ангелов. През целия си живот той се подписва според традицията на своето време – Харалан Ангелов – именната система е двукомпонентна и се състои от собствено и бащино име. Стилиян Чилингиров свидетелства, че бащата на шуменеца е Ангел Василев (Чилингиров, 1914). Името на изследвания автор е **Харалан Ангелов Василев**. В този смисъл конкретните проучвания стимулират прецизното прилагане на правилата на класическия позитивизъм при бъдещи научни дейности.

Предмет на изследването

Предмет на научната работа е поетиката на творчеството на Харалан Ангелов – известни, но забравени стихотворения, както и непубликувани творби – лирика, сказки, миниатюри в проза, останали извън интереса на предишни литературни критици. Бяха открити и напълно непознати публицистични текстове на Харалан Ангелов, които не се съхраняват в личния архив на поета. Ръкописи на негови произведения с културна стойност са разпръснати в различни фондове, включително и в частни колекции. Във връзка с предмета на изследването в ГЛАВА ПЕТА на научния труд – Приложение, което е предоставено и в дигитализиран вариант – са обнародвани неизвестни произведения и документи, свързани с творчеството и дейността на Харалан Ангелов. В основния корпус на дисертацията няма последователни акценти на стихотворната форма на текстовете, тъй като направеният от Ст. Чилингиров и Б. Йоцов компетентен анализ не поражда дискусии. Във връзка с предмета на изследването архивът на поета в ДА – Шумен, ф. 691к, оп. 1 – Архив на **Харалан Ангелов–Ратов** – е проучен обстойно, както и архивни единици от фондовете на: Стилиян Чилингиров в ЦДА – София, ф. 108к, оп. 2; Борис Йоцов в ЦДА – София, ф. 202 к, оп. 1; Данаил Константинов в ДА – Сливен, ф. 413к, оп. 1; Народно читалище „Единство” – с. Жеравна, съхранен в ДА – Сливен, ф. 138к, оп. 1; Иван Радов – ДА – Варна, ф. 76к, оп. 2; Семейен фонд Мирски – ДА – Варна, ф. 797к, оп. 1; Варненска и Преславска митрополия – ДА – Варна, ф. 75к, оп. 1; Окръжно управление – Варна (1880-1934) – ДА – Варна, ф. 78к, оп. 2; Градска общинска библиотека – Варна (1883-1944) – ДА – Варна, ф. 602к, оп. 1; Читалище „Архангел Михаил” – ДА – Шумен (Окръжен държавен архив – Коларовград, ф. 33к, оп. 1, а. е. 7. *Протоколна книга на читалище „Свети Архангел Михаил” 1881 – 1885 г.*);

Областна дирекция – Русе (1879-1944) – ДА – Русе, ф. 1к, оп. 1. Бяха изискани справки от ДА – Ловеч и ДА – Разград.

Предмет на изследователския труд са и гражданските идеи на Ангелов. Те намират територия за прилагане в образователната сфера още преди Освобождението, но пълноценно са реализирани чрез общественно-политическата, културно-просветната и административната дейност на Харалан Ангелов при съграждането на Княжество България.

Цел и задачи на научния труд

Целта на научното изследване е както литературноисторическа, така и културноисторическа. От една страна – поколенчески прочит на художествените текстове на забравения поет Харалан Ангелов, като тяхната нова рецепция подлага на преоценка наложени в годините внушения за възрожденското литературно развитие. Научният труд изгражда концепцията, че Харалан Ангелов не е само даскал поет, а като творец е на границата на незавършената традиция и невъзникналата модерност, между българските „стари” и българските „млади” – преди оспорваните, но и митологизираните, Пейо Яворов и Теодор Траянов. Дисертацията проблематизира и каноничното противопоставяне между просветители и революционери. От друга страна – целта на изследователския труд е систематизиране на резултатите от предишни и настоящи проучвания за обществената и административната дейност на Ангелов – конкретна, радикална и успешна реализация на неговите граждански идеи. Научната работа е опит в нова културна ситуация да създаде модерния образ на шуменския поет, политик и гражданин, като със съответните изводи обосновава значимостта на приноса на Харалан Ангелов за българското възрожденско и национално наследство. Така поставен в полето „от всички метонимии, чрез които човешкото може да бъде назовано” (Личева, 2000, с. 12), изследователският труд би могъл да се възприеме и като опит за „пледоария пред съда на съвременната хуманитаристика” (Неделчев, 2011, с. 37).

Конкретни изследователски задачи:

- Обнародване на ръкописи на Харалан Ангелов, непознати в публичното пространство

- В максимална степен да бъдат установени и проучени архивните източници на информация за литературното творчество и дейността на Харалан Ангелов преди и след Освобождението, съхранявани в различни фондове
- Стимулиране на проучванията на възрожденските литературни текстове

Епиграфите в началото на всяка от петте глави на научното изследване имат интертекстуална функция и са словесна „формула“ за смислово-оценъчно „навлизане“ в информационния масив. Въвеждат в аксиологичното поле, което определя целите и задачите на научния труд.

В основния текст на дисертацията, както и в автореферата, за удобство и бърза справка, подробната информация за фондове и архивни единици е изведена под черта на съответната страница. По същия начин са конкретизирани и други уточнения. Маркираните в болд думи при цитиранията са на конкретния автор.

Методи на изследването

Темата на дисертационния труд *„Харалан Ангелов – поетика и граждански идеи“* има двупосочен акцент и това налага използване на няколко метода. Изследователският метод на работа с архивни фондове е съчетан с интерпретиране на емпиричен материал при фактографска коректност. Осъществена е и дигитализация на архивни документи. Методиката на научното проучване се основава също на компонентния и концептуалния анализ. Извършени са критически и сравнително-съпоставителни наблюдения на творбите на Харалан Ангелов – в оригинал, както и в редактираните от Ст. Чилингиров и Б. Йоцов варианти. Приложен е културно-историческият метод, като със съответното ниво на обобщения са направени и интертекстуални съотнасяния със съвременници и следходници на изследвания автор. Модерната рецепция на творчеството на Харалан Ангелов е осъществена при посредничеството на психоаналитичния и психобиографичния подход. Те насочват към специфика на характера, а тя е определяща за мисловната различност на шуменския поет. Тази „другост“ е основна причина Харалан Ангелов, избрал псевдонима Ратов, да остане извън българския литературен канон – самотен ратник в полето на ранната модерна поезия.

ГЛАВА ПЪРВА: Харалан Ангелов – едно канонично отсъствие на границата на Възраждането и Модерността

*„Дълбоко в сърцето си трябва да скъташ...
това правило: да презираш удоволствието
от всеобщото одобрение”.*

Сенека, „Нравствени писма до Луцилий”

Тази глава на научното изследване разглежда кои са причините Харалан Ангелов Василев да бъде класифициран еднотипно като *даскал поет*, което оставя шуменеца единствено в списъка на „старите” творци, неспособни да надскочат своята „фасулковщина” (Славейков, П. П., 1959). Така името на възрожденеца постепенно е забравено. Харалан Ангелов става „жертва” на комплекса от „отсъствия” и травматични „присъствия” в националното историческо и културно битие. Попада в „зрача” на научни и културни предразсъдъци на съобразяване само с хронологията на времето, на епохата. Щом е роден през 40-те години на XIX век, учител е и пише стихове, той е представител на даскалската поезия и неговите идеи остават свързани единствено с конкретната „нехудожествена” практика. Изследването на маргиналното „си остава без шансове за реабилитация в канона” и без възможност „да се чете литературната история като свързана с нелитературни процедури на дисциплиниране” (Ефтимов, 2012, с. 153). „Каноничната” категоричност на белега *епоха* нарушава вярната оценка, тъй като следва омаловажаване или изличаване от литературната и историческата памет. Така се регистрира постоянно „присъствие” в полето на културните грешки. Канонът също отчита, че стиховете на Ангелов не са „коректни” и към великото събуждане на българина – липсват разпознаваемите знаци на патриотизма, утвърждаването на българските ценности. Затова изследваният автор, който е от интелигенцията, неопетнена с трансформации и след Освобождението, който не се облагодетелства от петнадесетгодишната си административна кариера, остава извън националната памет.

ГЛАВА ПЪРВА на дисертацията защитава и концепцията, че във великата промяна на обществото всички са „главни герои” – и революционерите със сабята, и будителите с книгата, и администраторите с документацията. Движение в научното изследователско поле

трябва да има във всяко време – особено когато е свързано с търсенето, намирането, четенето и разбирането на възрожденското наследство.

1.1. Канони и еталони. Неканоничният Харалан Ангелов в модела на неизбежните културни грешки

Знанието за Националното възраждане е институционализирано в историческата наука и училищното образование като най-българското време, кулминация на революционната борба за свобода, начало на българската модерност. Всичко отдавна е казано, написано и вписано. Избраните знакови текстове, представително определени като „класика“, парадигмално са подредени в литературната съкровищница. Канонично е конструиран мощен „инструментариум“ за жизнено национално самочувствие. Всеки канон – като норма, правило, регламент, еталон – валидира устойчиви рамки, гарантира подреденост и безконфликтното ѝ спазване внася предвидимост в конкретна система, иманентно несигурна и трудно предвидима. „Канонът сочи към миналото и традицията, въплъщавани в настоящето, но указва и към бъдещето“ (Личева, 2005, с. 517). Статусът на образа преподрежда или създава нови ценности за бъдещето. „Умира“ нещо старо, за да „отвори“ място за нов идеал. В диалога „Федон“ Сократ пита: „Смятате ли, че смъртта е нещо?“ (Платон, 1982, с. 169). Същото питане може да се отнесе и към понятието *литературен канон*. С малки изключения, поне след началото на Модерността, когато няма меценати, той много прилича на „нещото“ смърт – на отделянето на душата от тялото, за да останат те сами по себе си, а и сами за себе си – като двустранно „програмираните“ автор и творчество. Конкретната дихотомия предполага и диалектичност. Ако бъде следван Сократ, едното, което е по-близо до идеята, до душата – творчеството – би трябвало да се стреми към дистанциране от телесното, от самия автор. Този е базисът за формиране и на литературния канон. Своеобразен вид смърт, при която се получава „нещото“ – обектът, лесен за сетивно възприемане, подреден, с ясни измерители, които са точни – дати, години, епохи. Към тях се приспособява творчеството, възприето като чиста идея. Авторът е само телесно присъствие, което, разбира се, е временно.

Литературният канон е филтриране на незначителното и създаване на каталог на ценното, което в своята универсалност прескача отвъд времето и границите. В българското национално пространство от края на XIX век започва подреждането на миналото като

настояще, което да остане в бъдещето. „Критици и рецензенти влизат в ролята на ментори, които се залавят да „коригират” и организират разхвърляната и неподредена наша литература, да я издигнат до висотата на европейските разбирания...Критиката има самочувствието на владееща понятията, тя носи отговорите на въпроса „как” се организира литературоцентризм” (Ракъовски, 2001, с. 153). Селективната дейност е ситуирана в координатната система на субективизма и така наложеният критерий за избор лишава от възможност за „среща” с творби, които биха могли да удовлетворят друг читателски интерес. Формирането на литературния канон е в пряка връзка с характеристиките на определената от Михаил Неделчев епоха на *български литературен персонализъм (1904 – 1912 г.)*. Авторът конституира периода на „втрещване в писателската личност като феномен сякаш с художествени измерения..., породило всеобща норма в литературната култура и предизвикало множество отрицания в следващите десетилетия” (Неделчев, 1999, с. 5). Очертавайки в контекста на 1907 г. на взаимовръзката между годишните прегледи (като критически жанр) и ядрото, както и периферията на (прото)канона, Пламен Дойнов говори за постоянно повтарящи се имена, селективно попадащи в центъра на канона, и за „предварително изключени от каномоделирането” (Дойнов, 2019, с. 28).

По силата на обективните обстоятелства, когато две десетилетия след Освобождението започва утвърждаването на модерния български литературен канон, неговите създатели са изправени пред петстолетна пропаст на отсъствие – белег на травматичните култури. Няма авторитети от миналото – нито за новобългарския език, нито за книжнината през Възраждането. Доминира „властващата фигура – фигурата на **отсъствието, което трябва да бъде заменено с присъствие и притежание**” (Кьосев, 1998, с. 8). Налага се ново създаване. Прекъсването за почти 500 години на връзката между Второто българско царство и младото Княжество България води до своеобразна криогенност. Ако старото, „замразеното”, замръзналото като легенди и предания за славното далечно „някога”, бъде просто възкресено за нов живот, то ще се окаже непригодно за съществуване. Ако след Освобождението българите, водени от патриотичен консерватизъм, само ще възстановят и въздигнат отново тънещото в разруха свое велико минало, ще съградят Нов Преслав – също като Нов Йерусалим – те ще останат в миналото. Ще са живи, но ще са като мъртви, неспособни за пълноценно живеене в настоящето. Налага се БЪЛГАРСКОТО наистина да бъде създадено изцяло и отново. Радикалната модернизация

за заемане на достойно място в цивилизована Европа отхвърля религиозния догматизъм, още повече, че „новият” канон на Екзархията е почти непроменен. Старият Символ на вярата е „замръзнал” на повече от петнадесет столетия – наистина непоклатима скала на вярата. Необходими са други критерии и за държавност, и за литература, и за култура. Онова, което е част от „вчера”, независимо от значимостта му, трябва да премине през някаква, дори условна, смърт, за да има ново раждане в националното пространство. Започва запълване на липсите, създаване на „присъствие” чрез нова еталонност – на новите великомъченици на свободата, чиято цел е да направят от човека гражданин (Ботев, 1979). Фундамент на този модел е сакрализацията на героите. В своя роман „Под игото” Иван Вазов категорично определя: „Мартирологът на новите български мъченици...” (Вазов, 1972, с. 291). Началото, разбира се, поставя Паисий, а връх на светостта е Апостолът на българската свобода – Васил Левски. Христо Ботев също дава своя принос към съставянето на мартиролога, започвайки от 1868 г. с имената на Хаджи Димитър и Стефан Караджа – „мъченици на свободата” (Ботев, 1979, с. 21). Патриотичното разширява периметъра си чрез идеализацията и доминирането в социокултурното пространство, добавяйки и постиженията на ускорената модернизация на Княжеството.

Такъв процес е факт и в сферата на литературното изкуство. Новите етико-естетически проекти протичат под знака на разделението *стари – млади, преди и сега*. Надмощие имат *младите*. В краевековието техните идеи за обновяване на българската литература са аксиологически в общия дискурс на националното – като „скок” от „предмодерното сливане на морално – етическо – естетическо към новия тип словесност, която осъществява същото това сливане, но вече в ограниченото поле на т.нар. „художествена литература” (Пенчев, 1998, с. 92). Уточнявайки, че времето след 1878 г. е условна граница, в книгата си „Под знака на модерността” Албена Вачева формулира: „...започналата културна институционализация не изчерпва...идеите на Възраждането,...нуждата от обединителен национален идеологически конструкт „узаконява” тенденцията за формиране на „висока” култура и културен център” (Вачева, 2002, с. 48). Съграждането на техния корпус принадлежи на кръга „Мисъл” – „български парнализъм” (поради гордо елитарното съзнание и поради някои характерни синтези на новоромантизъм и новокласицизъм в поетиката”) (Игов, 2010, с. 442). До голяма степен точно кръгът „Мисъл” и най-вече П. П. Славейков са незаобиколимият фактор за

формирането на новия литературен канон. От една страна, защото чрез своя баща Пенчо Славейков е „деликатно” свързан с „преди”, със „старите”, но поколенчески не е един от тях. От друга страна, младият син има нужните компетентности и завидни за времето на краевековието творчески способности, за да няма колебанията да е авторът на нова нормативност, участвайки в създаването на следосвобожденския литературен канон. Популярната метафора на Пенчо Славейков за фасулковците „обаче не е израз само на личен възглед – пише Йордан Ефтимов –, тя е част от една мисловна констелация, в която литературата се твори от свръхсетивни създания. Те са способни да уловят най-доброто от собствения си народ, който във всекидневието си тъне в духовна убогост. Същевременно тази метафора е насочена към промяната на съвременния човек” (Ефтимов, 2012, с. 84). Така литературният канон има твърди измерители и еталони за съпоставка, фаворизиращи нещо или някого. Образецът получава задължителната извисеност, осветен е чрез култа на преклонение, а останалите зони на системата, както и попадащите в тях човешки личности, се „отливат” в празнотата на незначителността. Те стават „нещото”, което трябва да премине през своеобразно умиране. За целта и в българското културно и литературно пространство са необходими онези 40 години в пустинята, когато Израилевият род постепенно става народ. Приблизително 40 години са нужни на българите, за да обединят своите „родове” и територии, а когато това се оказва невъзможно, след Първата световна война официално завършват формирането на канона.

Неговата статичност в годините постепенно води и до „усъмняването, че мъжкият канон е възможно да се самопренареди, отваряйки ниши и йерархически полета” (Ракъовски, 2014, с. 3). Още повече, когато обществото започва да чества и знаковия Ден на народните будители. Неговата евхаристична тържественост трябва да компенсира разочарованието от краха на националните идеали. Това повишава патриотичната екстремност на този „нов” културен, а и литературен, канон, селективно избутвайки имената и творчеството на много автори, включително и следосвобожденски, в периферията на общественото внимание. В своето Академично слово за Деня на народните будители през 2004 г., произнесено пред випускниците на Нов български университет, Георги Господинов говори за „един бавен празник... Няма я тук екстатиката на тържествената заря-проверка, на второюнкската сирена” (Господинов, „Невидимите дипломи” – Академично слово за Деня на народните будители пред випускниците на НБУ, публикуван 01.11.2004), но точно

будителите упорито създават „невидима работилница на езика”, а и на българското. Авторът припомня, че в редицата на заслужилите всенародната почит „предвидливо е оставено място за „мнозина още големи и малки строители на нашето Възраждане и Освобождение... както и културни дейци след Освобождението” (Господинов, „*Невидимите дипломи*” – *Академично слово за Деня на народните будители пред випускниците на НБУ*, публикуван 01.11.2004). Въсъщност именно тях канонът оставя в своеобразна пустиня, образ на падналото творение, „обърнат” образ на истинското, нещо като пасивно огледало. За да е вярно „правилото” за падналото творение, трябва да има и няколко изключения, които получават, дори и неканонично, блясъка на светостта. Безспорните изключения са Левски и Ботев.

Следосвобожденският литературен канон е създаден при рязко прекъсване на възрожденската традиция. Това игнориране на миналото, даже и да не е следствие от библейския мит или от идейното влияние на Фр. Ницше, съдържа конкретни обективни предпоставки. След Освобождението, и особено след 1885 г., протича „иновация” на целия обществен и политически модел, модернизация на културата и изкуството, европеизация. Смяната на базисните ценности и добродетели, през която българите неизбежно трябва да преминат (сега този процес е наречен *преход*), води до конфликт между поколенията, особено между родените през 40-те години на XIX век и родените през 60-те години. Този конфликт индиректно е проявен в опозицията *стари – млади*. Реалните млади, дори възрастово, няма как покорно да подражават на онова, което са постигнали техните преки предшественици – старите, тези, които са били активни в последните две десетилетия преди Освобождението и малко след него. Дори само защото са родени в робство, те не могат да бъдат здравия фундамент на подготовката за ново раждане на българите. Друга е ситуацията с родените двадесет години по-късно. Те не са обречени да умрат в пустинята и са удостоени с честта да направят нещо наистина модерно, без пряка връзка с каквото и да е минало, да дадат ново начало, включително и по отношение на литературния канон. Разбира се, не е необходимо културният нихилизъм да граничи с „убийство” на всичко предишно, но този е най-бързият, а и най-ефективният, метод на обновлението.

Българският литературен канон е краен в противопоставянето на революционери и просветители. В обществената ситуация, в която е поставено обществото в последното

десетилетие преди Освобождението, политическата будност е рамкирана от барута на „Свобода или смърт!“, „оцветил“ достатъчно голямо бунтовно събитие, което „да може да си присвои ранга на История, която да моделира идентичността, да сглоби символиката ѝ, езиците ѝ. Но и събитие, добило, имащо своя персонификация, можещо да се олицетвори в личност, която да изиграе ролята на хронологически център, защото следва стъпките на отрязък от нечий живот” (Ракъовски, 2004, с. 112). Така със своя празничен подвиг, със „запазената марка” на великите дела, в голямата История влизат и остават чувовни личности, съблимвни характери. За Възраждането „мирно и нестрадалческо време...не съществува – то е извън историята, „аисторично” (Даскалов, 2002, с. 358). Невъзвишените други, българите на всекидневието, които също биха могли да са сред изключенията на своето време, без да държат оръжие в ръка и без да поетизират националната идеология, преминават в миманса. Стават сенки. Отредено им е своеобразно умиране. Будителите като Харалан Ангелов, дори и да са само даскали поети, трябва да намират труднопостижимия баланс между личното ежедневие и нуждите на обществото – и преди Освобождението да бъдат полезни за възраждането на изгубения български пример, за бъдещото българско европейско припознаване.

Изместването на поета, учителя, политика, административния ръководител, читалищния учредител, общественика, гражданина Харалан Ангелов в периферията на експозиционното пространство на обществено значимите личности реално не се дължи на предосвобожденския, а на следосвобожденския период. Тогава се определя оценката за приноса на революционерите и будителите – особено когато не са свързани с „хибрида” *забележителна* личност. Роден преди Освобождението, Ангелов е от „старите” – несъвместим с фундамента на новото, а следователно – и неравностоен. Ако този подход обаче е приложен индивидуално, оставя възможности да бъдат открити отклонения. При положение че те са екстремни, емблематизират духовна мощ, творческа смайваща различност или пораждат сблъсък на концепции, правят впечатление на менторите и апотеозът е устойчив. Стандартът, утвърден за Христо Ботев, не подлежи на реконструкция. С основание – никой не може да бъде редом до калофераца. Откриването на другата различност – с проблясъците в сенките – изисква друг тип четене, „тотално разместващо „правилния” линеарен порядък” (Пенчев, *Езикът на възвишеното и езикът на*

всекидневието (Опит върху литературата на 90-те), публикуван 05.2015), изисква повече време и усилие, без да носи гарантираната слава на знаменателните подвизи.

Харалан Ангелов Василев има „късмета“ да се роди в еснафско семейство, което дори и да иска, няма как да отвори писания сандък и да извади оттам пари за образование. Макар и да не напуска пределите на родния си град Шумен, за да се изучи, знанията на младежа, включително и литературните, имат белезите на своеобразен титанизъм – отново, разбира се, приложени към критериите на доосвобожденската епоха. Чете Данте, Петрарка, Джакомо Леопарди, Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Шевченко, дори и „жълтите“ романи на Пол де Кок. Още като ученик предпочитанията му са за Сервантес и Дюма. Харесва Хораций и Вергилий. Добре владее френски и руски език. Постоянен е интересът към италианския език – европейска другост, неспецифична за възрожденския български избор. Ст. Чилингиров уточнява, че Ангелов разбира от старогръцки и латински (Чилингиров, 1914). Свири на цигулка, сам нотира някои от лирическите си текстове, сред които е съхранен дори войсков марш. Режиьорските пристрастия в областта на театъра разширяват творческите потребности на поета. Донякъде е облагодетелстван, че е роден и живее в Шумен – един от водещите културни центрове на тогавашните български земи по отношение на просветата, читалищната дейност, театъра, музиката. Харалан Ангелов има и добри наставници – учителите Анастас Гранитски и Добри Войников, но трябва – като барон Мюнхаузен – сам да се изтегли от блатото, от духовната пустош. Не за плитката, а като стъпи на собствените си рамене. Те не се отличават с мощ. Шуменецът е слаб, болничав. Не притежава сила на духа, воля, стоицизъм, но от 18-годишен създава тъжна поезия на много въпроси без отговор. До 1878 г. публикува само седем лирически творби. Другата му литературна продукция остава в неговия архив. След Освобождението има популярност като поет около петнадесет години. Текстове на шуменец се изучават в часовете по словесност (Вазов и Величков, 1884) и като любими песни в българските училища (Стоянов и Рачов, 1887). Харалан Ангелов сам се дистанцира от публичното напомняне за себе си, особено след 1894 г., когато приключва активната му политическа и административна дейност.

Лириката на Харалан Ангелов е причина името му да бъде забравено. Той е учител, но създава и поезия – достатъчно основание да бъде възприеман само като даскал поет. Всъщност Харалан Ангелов остава извън изследователското внимание най-вече поради

идеологически фактори. Патриотичното – като героика, като въздействие на словото, като обединител на колективната общност – е съгражданият корпус на българското, конструиран в неговата окончателност, при която общественото трябва да доминира над личното. Стиховете на шуменеца са откровение на интровертен характер. В тях няма революционна екзалтираност. Патриотизмът на Харалан Ангелов не е бунтовен, но го има. Той е код, останал в текстовете – непочетени, а и неразбрани. Трябва да бъде разгадан. В творчеството на изследвания автор отсъства фокусиране и върху българския фолклор – на съдържателно, формално или музикално ниво. Влияние оказва културната атмосфера в Шумен, която унгарските и полските емигранти насищат с модерен цивилизационен дух. Едва след края на 1902 г., когато Яворов завършва „Хайдушки песни”, бъдещият поет на нощта ще бъде „не само... пестелив, но и демонстративно пестелив” (Ракъовски, *„ПОЕТИЧЕСКОТО НЕДОРАЗУМЕНИЕ” ЯВОРОВ В ОЦЕНКИТЕ НА КРИТИКАТА*, публикуван 15.07.2002) към фолклорните мотиви.

В лириката на Харалан Ангелов липсват традиционно сакрализираните знаци на родното. Диалогът с патриархалното и връзката със социалните процеси в обществото не са разпознаваемо декларираны. Неочаквани са и интерпретациите на старозаветни сюжети. Тематичният регистър е по-скоро ренесансово-европейски. Тихият емоционален изказ, негенерализираната субективна емоция, крайният песимизъм, разочарованието, непреодолимото отчаяние не са съзвучни с пропагандната предосвободенска поезия. Неразгадаемите тайни на битието, човешката неспособност за противопоставяне на преходността, метафизическият ужас от смъртта са неподходящи „маркери” за дискурса на Възраждането. Те са странни за читателската аудитория. Носят иманентния белег на модерност, но от друго българско време, когато Ангелов вече не е сред живите. Десетилетия след смъртта му, когато неговите стихотворения са в публичното пространство, литературната критика също е дистанцирана от положителни отзиви за Харалан Ангелов. Заобикаля риска „да похвалиш нещо, което после никога няма да влезе в литературния канон, а свободно ще кръжи около него...и ще се превърне в обект на изследване само за литературните историци – любители на маргиналното” (Ефтимов, 2019, сс. 81-82). Свързан биологично със своята епоха, като поет от „преди”, Ангелов остава в рамките на „каноничната” си остарялост.

Той е просветител, но само учител. Не е поборник. Не е герой от Априлското въстание. Не е опълченец на Шипка. По никакъв начин не се вписва в патриотичното пространство на лудите глави, които трябва да „открият българина и го удържат такъв, като му вкарват в душата...луч от национално съзнание” (Славейков, П. П., 1959, с. 175). В творчеството си Харалан Ангелов търси по-скоро човека, а и себе си, не толкова българина. След 1878 г. не се ангажира пряко с подготовката на Съединението. Не участва с оръжие в ръка и в Сръбско-българската война, макар че като кмет на Варна дейността му е впечатляваща. Канонът обаче не отчита това. „Невписването на личностната биография на един или друг автор в политическите проекти на идеологията – пише Албена Вачева – мотивира достатъчно категорично и непоколебимо непризнаването на литературните достойнства на творбите” (Вачева, 2013, с. 272). „Патриотизъмът на Ангелова е винаги под сурдинка” – пише и Борис Йоцов в бележките към книгата със стихотворения на поета (Йоцов, 1934, с. XXVI). Така Харалан Ангелов се разминава и с „индулгенцията” за действителен патриотизъм, с която след Освобождението се окичват дори някои чорбаджии, реално останали далеч от българското. По отношение на литературния канон в определена степен изследваният автор е априорно обречен, защото възприема и модел на личностно поведение без стремеж към показност. За възрожденския български XIX век водеща е силната личност, а всяка „тихост” е слабост. Харалан Ангелов не участва и в църковната борба, като дори има предпочитания към идеите на униатизма – допълнителна причина към лириката му да няма интерес. Тя е непозната на голяма част и от съвременната читателска аудитория. Всъщност „колекцията” от книжовното наследство на Възраждането е малко популярна сред българското общество от XXI век и не е богато представена на нито една степен на образованието. Въпреки „червените точки” в дейността на модерното днешно училище, то остава „наследник на една застаряла и склерозираща форма на парцелиране” (Стефанов, *КАКВО ДА ПРАВИМ С ЛИТЕРАТУРАТА? (ЗА ЦЕЛТА И СМИСЪЛА НА ХУМАНИТАРНОТО ОБРАЗОВАНИЕ)*), публикуван 10.05.2007).

Омаловажаването на Ангелов като творец се дължи и на неговите административни и политически ангажименти след Освобождението. Личната етическа норма коректно въздържа шуменеца от „съвместяването” на поетическата територия и задълженията на държавник. Това концентриране върху институционалната дейност на регионално ниво, особено около 90-те години на XIX век, когато започва оценяването на творческия принос

за българската литература на авторите отпреди Освобождението, също оставя Харалан Ангелов извън класацията на будителите. В първите две десетилетия след Освобождението българското е в маргиналната зона – етап на политически, икономически, културен и като цяло – социален преход, при който старите ценности вече са нерелевантни, а новите са все още неясни и неутвърдени. В такава ситуация деградацията и на обществения, и на индивидуалния морал е неизбежна. Известна корекция в социокултурните и духовните процеси могат да осъществят достойни личности с обществено влияние. За целта не е необходимо да са свръхчовеци – достатъчно е да съзнават, че политическата власт, която имат, управленската длъжност, която заемат, ги задължават не само административно, но и граждански, човешки. Харалан Ангелов е от тези личности, но и като политик, и като държавник към неговото име няма да бъде прикачено определението „бележит” – звучен и задължителен компонент от социалистическата реторика за висок рейтинг. Обаче това, което оставя след приключване на институционалните си ангажименти, е жизнено стопанско и социално-културно обновление на изостанали български региони. Ангелов е енергичен реформатор европеец, макар и на местно ниво, безспорно способен администратор в най-проблематичните за Княжеството исторически моменти, един от първите и забравени строители на модерна България. С делата си, със своята принципност и последователни либерални убеждения, Харалан Ангелов е достоен пример за своите съотечественици, които тепърва, и то много бързо, трябва да сакрализират важни граждански ценности, без които истинската значимост на българската свобода би се изгубила под напора на келепира.

1.2. Предосвободенски травматизъм на българската възрожденска интелегенция и нейните следосвободенски трансформации

Българската възрожденска интелегенция започва да се формира към средата на XIX век, но става доминиращ политически и културен фактор в последните две десетилетия преди Освобождението. Тя трябва да осъществи спасяването на българското от асимилиране, да го измъкне от изостаналостта, от духовната застиналоост, да образова и да твори култура, да участва в политическите борби за освобождение, да е диригентът на новото начало – травматична натовареност за една малобройна прослойка. Към този проблем се прибавя още един – слаба грамотност на интелегенцията, най-вече през 40-те и 50-те години на XIX век, когато тя се състои от селски даскали, духовници и монаси.

„Авторитетът” на елементарното килийно училище, липсата на литературна традиция носят белезите на ново травматично „отсъствие”. Едва през 60-те и особено през 70-те години на XIX век вече преобладават личностите със светско образование и професионална ангажираност. Духовенството има ограничено въздействие върху процесите, освен в крайната фаза на църковната борба. Българският еснаф не е очакваният мощен двигател на обновлението в обществото. Макар на патриаршалните добродетели вече да се гледа като на „овехтяла дреха”, липсват новите ценности, а волята на авторитетите е непоклатима. Еснафите остават подвластни на предразсъдъци, инертност, страх, предпочитат познатата сигурност и не рискуват. Новото е неясно, нестабилно и непредпочитано. Българското чорбаджийство е в постоянен конфликт с интелигенцията, която в повечето случаи е и материално зависима от него. Като доминираща социална група, отдавна отчуждена от общото българско битие, чорбаджиите не желаят промяната, защото за тях икономическата ситуация е изгодна. Травматична е и липсата на добра възможност за пряко културно взаимодействие на интелигенцията с постиженията на модерна Европа. Малко българи имат финансовата възможност да се обучават в престижни училища в чужбина, като предпочитана е Русия. Профила на възрожденската интелигенция създават учителите, писателите, книжарите, вестникарите, малка група учени, музиканти и художници. След 60-те години на XIX век те вече имат модерно мислене, извън стесненото пространство на своята среда, носят различни знания, култура и навици, а и друг модел на поведение, но още не са елит, интелигенция в широкия смисъл на понятието.

Възрожденското учителство остава най-многобройната и представителна група на интелигенцията, като чрез своята главна общественоразноползна дейност – да ликвидира неграмотността – работи за осъществяването на просвещенския идеал. От българското общество учителите са най-будните личности, с гражданско съзнание. Участват не само в борбата срещу фанариотите, но и срещу местните чорбаджийски първенци. В последното десетилетие преди Освобождението учителите са личности от нов тип – не само са просветители, автори на сказки и писатели, но и основатели на читалища, театрални актьори и режисьори – професионално и доброволно ангажирани с приближаването на своите сънародници към европейската култура и духовност. В книгата си за българската възрожденска интелигенция Николай Генчев уточнява: „За писатели са приети лицата, оставили стихове, проза, драми или публицистика с оригинална художествена стойност,

както и всички други книжовници – автори на ръкописи, учебникари, автори на научни съчинения, преводачи” (Генчев, 1991, с. 168). Професорът коректно изписва имената само на двадесет поети, сред които и Харалан Ангелов. Народните учители са българските будители, които няма да имат славата на революционерите, но подготвят времето, когато словото става плът. Те са сеячите. „Редно е да знаем, че дълбоко зад фигурата на Учителя стои фигурата на Сеяча. Че засятото семе покълва и ако случи на грижовни стопани, става дърво, което опира в небето” (Стефанов, *Слово на проф. Валери Стефанов по повод 24 май*, публикуван 24.05.2020).

Изследваният автор Харалан Ангелов е един от тези народни учители – и в Шумен, и във Варна, и в Жеравна. Писането на поезия е колкото даскалски ангажимент, толкова и лична необходимост. Пред учителите е културната отговорност – да сложат началото на Новото време. Няма традиция, няма го примера на великите предшественици, няма ги титаните. На мястото на „предците” е вековна липса – включително и на литература. За изминалите почти пет столетия не е формирано ново българско културно натрупване. Така върху учителите преминава отговорността, паралелно с образованието, да бъдат създатели и на изкуството – без нужната професионализация, всеки според способностите си. Важна е целта – българите да се върнат към своите български, а и европейски, първооснови. Отсъстващото трябва да се създаде. Голяма част обаче от тези хора на новото са ангажирани не толкова с творчеството, колкото с подготовката на обществото да възприеме промяната, аспектите на културата (Генчев, 1991). Както учителите, така и цялата малобройна интелигенция, имат историческа задача – при липсата на родова аристокрация и друг български обществен елит – да са социалният авторитет, който национално да се еманципира и да бъде политическият водач на възрожденското общество. Княжество България започва съграждането на държавността „с една крайно мизерна...творческа интелигенция” (Генчев, 1991, с. 283). Тя е от доосвободенското време, а трябва да се създават новите институции. Травматична е липсата на административно-управленчески традиции и еталонни български авторитети. Част от интелигенцията, най-вече учителите, имат възможности за обществена реализация. Създаването на съвременна европейска държава, институционалното устройство, непознатите отговорности, конституирането на политическите партии са предизвикателства за ценностната система и морала. Следосвободенската интелигенция, вече обособена като отделно съсловие, не успява да се

обедини и да бъде положителен фактор за модернизиранието на българското общество. Част от нея избира да е удобна и за властта, и за себе си – участва в политически интриги, дискредитира, използва всички средства да запази мястото си в управленската конфигурация, става доброволен придатък към байганьовското време.

Харалан Ангелов е от малкото политици, които са дистанцирани от „вихъра на котерийните борби” (Генчев, 1987, с. 165). Като образован човек, учител с авторитет и осъществени реформаторски идеи в образованието, с познания за водене на кореспонденция и счетоводство, той е от първосъздателите на административното устройство в Княжество България. До края на живота си, дори и вече извън политиката, отстоява принципите на либерализма. Запазва почтеността си, достойнството, несъмнения авторитет и уважението, с което името му се произнася и от неговите опоненти. По време на различните си административни мандати шуменецът дава своя принос за европейския облик на регионите, които управлява. Харалан Ангелов няма бюрократично-чиновническо мислене и спазвайки морално-етичните си принципи, сам напуска политиката. Сам избира нивото, което да го представи като ръководител и човек и с което да бъде запомнен – високо ниво и за съвременните градители на модерна и демократична България.

ГЛАВА ВТОРА: Поетическите медитации на Харалан Ангелов. Творецът – между българските „стари” и българските „млади”. Етически и естетически образи и символи

*„...някакво малко късче от непрекъснатата
мрежа на историята”.*

Алън Тейлър, „Историкът като биограф”

ГЛАВА ВТОРА от научната работа предлага различен ракурс към поезията на Харалан Ангелов. За първи път книжовната продукция на шуменския поет е изследвана във връзка с характера на автора, при посредничеството на психоаналитичния и психобиографичния метод. Никое изкуство не може да бъде разбрано, без да се отчитат индивидуалните особености на психиката на твореца. Конкретният подход не регистрира биологичното време на човешкото раждане и смърт като определящ маркер за отсъствието на ценностен принос на една личност за възрожденското литературно наследство. Затова

този подход и не отрича възможността за сходни или съвпадащи душевни състояния и емоции на хора на словесното изкуство, живели в различни исторически периоди. Така за учителя поет Харалан Ангелов, роден 33 години преди Освобождението, не би могло да е в сила единствено твърдението, че създава само даскалска поезия. Тази глава от дисертацията е с два основни пункта. От една страна, отделено е внимание на определени текстове от ранната предосвободенска наивно-сентиментална лирика на Харалан Ангелов, които са с акцент на държавата като идея. Използвана е типологическата систематизация на Фр. Шилер за наивните и сентименталните поети (Шилер, 1981), както и за спецификата на човешките характери. Изследваният автор създава родината чрез изкуството – като морална категория, но в конкретните творби има и нетипични за възрожденския дискурс особености, най-вече във връзка с патриотичните внушения. От друга страна, немалка част от произведенията на Харалан Ангелов попадат в специфично поле – на границата с модерността. Повече от век „неканоничният“ Ангелов „канонично“ заема постоянно място в очертана идеологическа матрица – второстепенен поет, капсулиран в даскалско дребнотемие, със скромни художествени умения. „Грехът“ на Харалан Ангелов към патриотизма – творческа продукция без аklamативен патос – е последният гвоздей в конструирането на рамката на правилната поколенческа комуникация с поетическите текстове на автора. Този стереотипен конструкт действа пропагандно и блокира изследователския интерес към лириката на възрожденеца.

Гласът на Ангелов – „на скръб обречен“ („Отчаяние“, 1872 г.) – не е гласът на глашатая. Новият прочит на лириката на Харалан Ангелов поставя поета между българските „стари“ и българските „млади“, едно канонично отсъствие от предканона на българския модернизъм. Текстове на Ангелов са по средата на незавършената традиция и невъзникналата модерност. До романтичната образност имат живот символистични психически конотации – повече от 40 години преди ценностния отпечатък в литературната публичност на Пейо Яворов и Теодор Траянов, а също и преди забравените символисти – Иван Андрейчин, Трифон Кунев, Иван Грозев, които също „изпадат от полезрението поради неясната, но последователно ниска оценка на техните литературни достижения“ (Ефтимов, 2012, с. 17). Направените изводи и обобщения са резултат от извършени сравнително-съпоставителни наблюдения на оригиналните текстове на Харалан Ангелов и редактираните

от Чилингиров и Йоцов варианти. Приложен е и културно-историческият метод със съответните интертекстуални съотнасяния със съвременници и следходници на поета.

Оценката за творчеството на Харалан Ангелов е поставена още в първото десетилетие след Освобождението и с конструирането на литературния канон за тази поезия не са задавани въпроси, тъй като те имат предварителен отговор – в полето на субективно-недоброжелателното или на погрешния прочит.

2.1. Наивно-сентименталната различност в поезията на Харалан Ангелов.

Идеята за етическата държава, етическия и естетическия човек

Субективните възприятия на човека на изкуството в определен аспект приличат на условното пространство, назовано от Рембо като Цимерия – „отечеството на сянката и вихрушките” (Рембо, 1922, с. 347). Ако авторът изпитва лично страдание, често се появява синдромът за стремеж към „друг свят”. Изборът зависи от характера на конкретната личност. Творците от българската доосвободенска епоха не са изключение. Щом доминират могъщата воля, духовната енергия, дори и да не са гениални поети, пътят на бунта ги доближава бързо до смъртта. Поради особеностите на своя характер, в който липсват твърдост и стоицизъм, Харалан Ангелов не е способен да извърши героични дела. Тогава се получава ефектът на обичта към болката, търсене на утеха в различен свят, който е продължение на онова, от което не може да се освободи – самата болка-болест, телесна или душевна. Като бъдещите автори модернисти Ангелов живее в собствен свят и е дистанциран от реалността. Неговите ценностни йерархии са други, безспорно – значими, но единствено за индивида.

Харалан Ангелов не само е интровертен, меланхоличен, но и неспокоен, нерешителен. Според синтезната концепция на Фр. Шилер – наивно-сентиментален (Шилер, 1981). Част от предосвободенската лирика на изследвания автор е сентиментална, просветителска, едновременно етическа и естетическа. В нея образът на родината присъства като морална категория. Харалан Ангелов създава държавата като идея. Шилер обобщава, че поетите имат мисията да изобразяват възвишения идеал, но също и да го свързват с човешката природа – носител на красивото, на доброто и на свободата. Ако в настоящето моралната държава не съществува, но е формиран етическия и естетическия човек, тя ще се осъществи в бъдещето като политически идеал. Първооснова на моралната държава е

сетивната държава, чийто еталон е природата. Тъй като природата е форма, чрез нея поетическото изкуство изразява идея от по-висша реалност, отнасяща се за етическата държава.

Тази част от научния труд предлага рецепционно изследване на няколко ранни произведения на Харалан Ангелов. Според архива на поета първите стихотворни опити са от 1862 г. (ДА – Шумен, ф. 691к, оп. 1). Това наивно-сентиментално лирическо творчество има интересни „отклонения” от своето време. Религиозната насоченост не е неочаквана, но е изненадващ акцентът на старозаветните сюжети и най-вече на Давидовите псалми, вероятно под въздействието на униатизма. За всяко от произведенията: „Псалом XXXII”, „Псалом СIII”, както и за двете части на „Плач Йеремиев”, Борис Йоцов уточнява: „По характер и мотив – единствено в нашата поезия преди освобождението” (Йоцов, 1934, сс. 194-195). Тази оригиналност не е само на съдържателно ниво, тъй като все пак източноправославната традиция не отрича значимостта на псалмите. Определящ е фактът, че във формално отношение „Псалом XXXII” и „Псалом СIII” са авторски творби, с четириредни строфи и краестишно римуване, изказ на субективна болка и страдание – Харалан Ангелов няма предходници в Българското възраждане (Йоцов, 1934).

В „Псалом XXXII” взаимодействат идеи от православната и протестантската традиция – изненадваща модерност в творчеството на 18-годишния ученик (текстът е написан през 1863 г. – б.а.). Стиховете насочват към човешката обреченост на скръб, но и към спасителното духовно общение с Бог чрез молитва. Ако католици, протестанти, англикани приемат, че упованието в Божия промисъл е единствен път към спасението, в източното православие няма спасителна вяра без дела. Когато Борис Йоцов издава стихотворенията на Харалан Ангелов, коректно уточнява, че е съкратил две строфи от оригиналния текст на „Псалом XXXII” (Йоцов, 1934). Точно те имат функционално патриотично значение, тъй като насочват към страданието на българите, които трябва не само с вяра, но и с дела, сами да постигнат своето спасение. Поетът не публикува своята творба. Със съчетаването на двете традиции тя би останала неразбираема за читателя, неподходяща за времето – особено след Българския Великден. Изборът на младия шуменец има обяснение и с особеностите на характера му – поетът е нерешителен, неуверен, потиснат, без напористо желание за публична изява. Със своята различност като творец и

човек, Харалан Ангелов е неактуален, странен, обществено неангажиран, с неуместно присъствие до Чинтулов, Петко Р. Славейков, Л. Каравелов и най-малко подходящ – до Хр. Ботев. Но пък, както пише Калин Михайлов – „...всяка добра поезия...предполага **наличието на едно интимно „ти“**, което е „затворено“ от поетическия текст...Това интимно „ти“ може да бъде другото Аз на самия поет” (Михайлов, 2007, с. 54).

Следващият авторски текст – „Псалом СIII” – с възхвалата на Демиурга и на Божията воля също не отговаря на възрожденските „критерии” за литературна значимост. Като стилистика и форма произведението е на нивото на даскалската поезия, „с видимо несръчното стихосложение, което сякаш изгубва ритъма си из думите” (Ракъовски, 2013, с. 287). Но от друга страна – песента химн, посветена на Твореца, остава извън православния канон за общуване с Бог. Религиозната сантименталност не е присъща за българското православие, а и в храма трябва да звучи един спасителен звук – гласът на Бога – камбаната. В този текст Харалан Ангелов е земният художник творец, който се стреми да бъде „свещеник на творението”¹...в рамките на лирическото творчество и на лирическия свят” (Михайлов, 2013, с.130). Макар Ангелов да не публикува и тази песен, тя е именно творчески знак на лични чувства, на несъобразяване с традицията и на свобода за доближаване до божественото чрез естетическото.

„Плач Йеремиев” I и „Плач Йеремиев” II също са наивно-сантиментална поезия, но отново под влияние на униатските идеи. Произведенията са с обща старозаветно-митологична първооснова – Йеремия оплаква съдбата на израилтяните след разрушаването на Йерусалим. Личността на този пророк се свързва със съхраняването на представата за етическата държава. Нарушили своя завет с Йехова, за юдеите чуждият плен е и наказание, и справедливо възмездие, но и проверка дали могат да запазят вярата си, заслужават ли да са избраният Божи народ, да получат новия Йерусалим, който пак да стане основата на Божия престол. Ако се окажат достойни, Йехова ще трансформира етическата държава във физическа, идеята – във форма. Историческите паралели между юдеи и българи са очевидни. Първата българска държавност, която има елементи на етическото, също може да бъде

¹ В книгата си „Християнската литература – между вписването и отграничаването“ Калин Михайлов уточнява, че използва терминология, употребена от епископ Калистос Уеър.

възстановена като ново настояще, ако българите я съхраняват в своята памет и я изпълняват чрез делата си.

Двете творби – „Плач Йеремиев” I и „Плач Йеремиев” II – са отклонение от традиционното ниво на даскалското творчество и с други акценти. Въведеният от Харалан Ангелов патриотичен код носи послания, изненадващи за възрожденското време. Младият шуменски поет, все още ученик (текстовете са написани през 1863 г. – б.а.), възприема именно страданието като необходимо и за българите. То е изкупление на собствените грехове, изпитание, на което те не трябва да се съпротивляват – призив и на Йеремиа към юдеите. Противдействието на злото би се превърнало в източник на по-голямо страдание. Приемането на предопределеността е възможност българите не само да се съхранят като род и племе, но и да не заприличат на своите врагове.

Борис Йоцов предполага, че „Плач Йеремиев” би трябвало да има и трета част, в която Харалан Ангелов да заяви своята увереност в бъдещото избавление и ново издигане на страдащия народ. Библейската култура на младия автор е безспорна. Вероятно той добре познава не само елегичната песен на пророка, но и „Книга на Йеремиа”, където е записано, че Бог обещава отново да събере тези, които е наказал и разпръснал (Библия, 2012). Липсата на следващо продължение на елегията „Плач Йеремиев” – то не е открито в архива на поета – е функционална. От една страна, трета част не е необходима, защото представата за спасението е въведена в „Книга на Йеремиа”, където Бог заявява, че ще изпрати Спасителя, Син от коляното на Св. Ц. Давид (Библия, 2012). Името Давид е „Метонимия за Месия” (Шиваров, 1995, с. 64). От друга страна, ненаписаната трета част неочаквано насочва към сходство с алогичността и дори с антиеписа на модерното изкуство от началото на XX век. Така патриотичният елемент, кодиран в двете части на „Плач Йеремиев”, е внушен не само чрез интерпретиране на старозаветен сюжет, но и със знаково „отсъствие”.

Текстът „Преслав” (1863 г.), както и другата елегия с фиксирана в ръкописа 1864 г. – „Развалини на Преслав” (в настоящото изследване е използвано заглавието според публикацията в сп. „Читалище”; у Борис Йоцов – „Преславските развалини” – б.а.), също оставят знаци на уникалност и несъответствие с възрожденската традиция. Заслужават ново изследователско внимание. И двете са елегично-сентиментално оплакване на историческата участ на родината, но отново са разпознаваеми идеите на униатското движение за

страданието като изкупление на греховност, както и за спасението само чрез вярата кредо. В конкретните елегии за славната някога престолнина на цар Симеон отсъства героизация. Авторът не призовава към спасителни дела. Това е поредното отклонение не само от православната представа, но и от принципите на романтичното изкуство. Липсата на стремеж за противопоставяне на страданието, пасивността много приличат на символистичния песимизъм, въпреки че поетичната стилистика на творбите на младия поет е непретенциозна като художествена стойност.

Независимо от страданието обаче, и двата текста създават образа на обещаното Царство Божие – съвършена в етическо и естетическо отношение държава, съществуваща извън човешката реалност. Харалан Ангелов, за разлика от Христо Ботев, не конструира политическата представа за бъдещата държавност, а изгражда етическата държава като идея, обвързвайки я с първия интронизиран български цар – Симеон. Има приближаване до подход, сходен със символистичната поетика и естетика. През 1886 г. в „Манифест на символизма” Жан Мореас се ангажира с концепцията, че в „символистичното изкуство...природните картини, човешките действия...са осезаеми страни на нещата, чието предназначение е да представят езотеричната им връзка с първоначалните Идеи” (Илиев, 1979, с. 101).

В „Развалини на Преслав” Харалан Ангелов използва християнска есхатологична образност, но на езотерично равнище. Това не го доближава до романтиците, а до символистите. Условният пейзаж в тази елегия не може да бъде декодиран без осъществяване на аналогии в съответствие с повторителността на събитията, че онова, което е било, отново ще бъде. В своите уводни бележки към стихосбирката на Харалан Ангелов Борис Йоцов не пропуска да насочи към паралела с пророк Йеремиа и юдеите, както и да уточни приликата в тази насока на шуменския автор с Неофит Бозвели и Г. С. Раковски. Коректно обаче добавя, че оплаквайки Преслав, за първи път в нашата поезия Харалан Ангелов обвързва тези библейски мотиви с робската участ на българите. „Макар и да имаме само далечни загатвания – и нищо повече” (Йоцов, 1934, с. XXXII). Ако пейзажният елемент бъде интерпретиран единствено като романтичен изказ на емоция, историческата българска участ наистина остава като далечно загатване. Не е невъзможно обаче младият автор, дори интуитивно, да създава образи, които не „прилягат” на възрожденската традиция.

Допустимо е в елегията „Развалини на Преслав” пейзажът да е митологичен. Би могъл да се възприеме на символно ниво, тъй като символите са неотделима част от християнската иконография и са лесно разпознаваеми за тогавашния български читател – звезда, рибари, сън, река. Звездата е един от важните знаци на Христос и се свързва с месианистичното (Библия, 2012). В текста „Преслав” образът на Симеон създава представата за Спасителя. В „Развалини на Преслав” безспорно акцентен е образът на рибарите – Христовите апостоли, но Ангелов въвежда и ответа на викането в нощта – знаков евангелски код за постигане на спасение, ако човекът се стреми към него. Авторът отделя внимание и на образа на съня като изпитание за вярата на християните, когато най-много се нуждаят от помощта на своя бог (Шиваров, 1995). В текстовата система от иконографски символи Харалан Ангелов подрежда и реката – Тича, която носи идеята за Божието благоволение. Образът на луната – знак на Дева Мария (Бидерман, 2003) – не само насочва към бъдещо възкръсване на българското, но изразът „*луната се яви*” е с белега на високото стилистично ниво на християнската кодификация, свързана с форма на откровение.

В „Развалини на Преслав” 19-годишният Харалан Ангелов обвързва символиката на града не само със страданието на българите, но и с идеята, че съществуващото някога – отново ще бъде. Авторът насочва читателя към разчитане и осмисляне на внушението за ново раждане на това, което е разрушено във видимото настояще. Поетът от Шумен кодира представата, че като творение на човека развалините на земния град Преслав са само обозрима форма на преходност. Неговият аналог в небесните сфери – Небесният град – е с непоклатими устои. Тази е една от идеите и на херметизма: „Каквото горе, това и долу...”. Принципът на Съответствието е и докосване до непознаваемото, и окултно познание. Разбирането на физическата реалност, на това, което е долу, води до опознаване на трансцендентното – това, което е горе. Осъществявайки историческия паралел между юдеи (израилтяни) и българи, отклонявайки се и от православната традиция, и от романтичното изкуство, Харалан Ангелов внушава християнската идея за повторителността. Наказанието на българите заради техните прегрешения, също като при юдеите, е временно. Когато стане възможно, ще я има голямата награда. Горе ще слезе Долу. Великото ще бъде отново велико. За елегията „Развалини на Преслав” и Боян Пенев, и Ал. Теодоров-Балан са единомисленици, че е най-сполучливата творба на Харалан Ангелов, но хапливите забележки и на двамата носят различен личностен почерк. Произведението е от 1864 г., макар че е публикувано през 1871

г. До „каноничното” време на модерните поети има няколко десетилетия. Идейното и образното майсторство на автора е неразпознаваемо, а и „притесняващото присъствие на окултна” (Ефтимов, 2012, с. 266) философия не следва революционното раздвижване във възрожденското книжовно поле. Няма съмнение, че Харалан Ангелов преднамерено използва на образно ниво не само езотерични, а дори и окултни представи. Но както пише Йордан Ефтимов: „символизмът е немислим...без обръщането към окултното „знание” (Ефтимов, 2008, с.12). Разбира се, Харалан Ангелов не е символист, но подобен подход към изграждането на текстовото послание, чрез символни кодове, е напълно възможно да следва не конкретна поетическа школа, а християнския тип кодировка, която е разгадаема, но само за онези, които имат необходимото „зрение”. То трябва да прониква и отвъд тленната материална форма, да открива, да „визира”, да съзри незримото. През първата половина на XIX век, в преводи от руски език, много популярни сред възрожденското общество са и предсказанията на швейцарския старец пустинник Мартин Задек. Неговите религиозни идеи, подплатени със средновековния теологически фатализъм, убеждават в крайната победа на християнството, което ще „измести навред мюсюлманството – дори в неговите традиционни райони (азиатските страни и арабските емирства)” (Темелски, *Пророчествата на Мартин Задек*, публикуван 02.08.2011). За първи път на български език „Пророчествата” на Мартин Задек са отпечатани през 1877 г. в Браила, но вероятно Харалан Ангелов ги познава от преписи, направени между 1825 г. и 1826 г. Христо Темелски твърди, „че и патриархът на българската литература се е докосвал до тази малка книжка в родния си град Сопот преди и след Освобождението” (Темелски, *Пророчествата на Мартин Задек*, публикуван 02.08.2011).

Ранното творчество на Харалан Ангелов е с нетрадиционен акцент на старозаветните сюжети, но е ориентирано към травмата, към онова състояние, в което българите обективно са поставени и наистина заслужават плача на Йеремиа. Даскалската поезия на шуменския автор не преминава в революционни пророчества и неистов копнеж за възраждане на преславното минало. Дори общата за българите травматичност е допълнително усилена от имплицитната представа както за лишеност от Божието благоволение, така и от необходимостта собственото им спасение да започне от самите тях и да премине през самите тях. При липсата на достатъчно много великомъченици за род и вяра, месианистичното е по-скоро страстно желано, но отсъстващо. Външното травматично страдание на общността

намира изказ в творбите на Ангелов, преминавайки в болка и разочарование. Отсъствието на канон и авторитети превръща произведенията на поета в отклонение, неразбираемо, нежелано и излишно в контекста на историческото време. Така, от гледна точка и на следосвободенските класификации, Харалан Ангелов е недостоен за велико оставане в националната памет – не е възрожденец революционер, а лириката му е с неясни творчески търсения, напълно неочаквани и за словото на будител.

2.2. От романтична образност към символистични психически изживявания. Лирически текстове на Харалан Ангелов – по средата на незавършената традиция и невъзникналата модерност

В годината, когато се ражда Пенчо П. Славейков (1866 г.) и съответно – тридесет години преди създаването на баладичния текст „Неразделни” (1896 г.), Харалан Ангелов пише стихотворението „Песен” („Зад гората избуяла...”). Ето началото на непопулярното в българската публичност произведение:

Зад гората избуяла,
в равнината светла, чиста
кротка се река разляла –
шепот сладък, шум от листи.

(Йоцов, 1934, с. 96)

Интересен е паралелът с авторитетния представител на естетическия индивидуализъм. Откъсът е познат:

Стройна се Калина вие над брегът усамотени...
с шепота на плахи листи, шепот сладък и тъжовен...

(Славейков, П. П., 1958, с. 288)

Примерът е показателен, че не само поетическото, а изобщо човешкото мислене, емоциите, въображението могат да създават идентични или напълно съвпадащи образи, които нямат времеви разграничител. Макар и с неизящна ритмична мелодичност на стиховете, не е невъзможно поне 26 години преди художествените модели на творците от кръга „Мисъл” и

40 години преди каноничната елитарна изява на символизма, „стар” автор да излезе идейно-образно извън пределите на наивно-сентименталното. Именно Пенчо Славейков – един от идеолозите на следосвобожденския литературен канон – определя границите на българската поезия – „преди и сега”. „Старите” поети от доосвобожденската епоха не могат да прескочат „синура на времето си” (Славейков, П. П., 1959, с. 163). Още от края на XIX век „идеалното в националния исторически живот... се символизира за културата от... личности и около тях се подрежда литературата, те са емблематичното за епохата, творбата е значима най-вече защото е създадена от един или друг писател, а не толкова сама по себе си” (Неделчев, 1999, с. 41). Така субективният подход става модераторът, който нарежда и Харалан Ангелов сред „старите” – нехудожествен, исторически „затворен”, като оставя цялата му лирика в слабата художествена сфера на даскалската поезия. Безспорно учителската дейност на Ангелов е връзката с този начин на писане и изследваният автор не може да бъде напълно разграничен от този тип творчество. Но не трябва да остава само там.

За Харалан Ангелов Борис Йоцов пише: „Ангелов по природа е замислен, тих, склонен към самоанализа, към търсене по-дълбоката същност на нещата и явленията. Има чувство за преходността на всичко човешко, за вечното и безконечното” (Йоцов, 1934, с. XLI). Стихотворенията на Харалан Ангелов са художествено отражение не само на неговия характер, но и на периодичен психически дестабилитет, предизвикан от „натрупване” на житейски ситуации. Шуменецът има няколко силни разочарования в юношеска възраст, свързани с невъзможността да продължи образованието си в чужбина, като особено болезнено е родителското несъгласие. Авторитарният характер на майката също е причина за определени потискания, както и постоянното физическо боледуване, което става и болест на душата. Интимните връзки на Харалан Ангелов се разпадат от нерегулирана ревност и заради стремеж към обсебване на другия.

Тези психологически процеси поражда вътрешно състояние на несигурност, безнадеждност, самотност, размисли за битието, за неизбежния край на съществуването, които намират реализация в литературен продукт. Разбира се, Ангелов не е единствен в проблематизирането им. В стихотворения на Г. С. Раковски, Петко Р. Славейков също могат да бъдат разпознати мотивите за съдбата и човека, за живота и смъртта, но със социална акцентност. Лириката на Харалан Ангелов не е обвързана със социалните процеси в

българското общество. Тази поезия е изказ на унилоост, тъга, меланхоличност, а „меланхолията е сред най-устойчивите и...многообразно проявяващи се духовни състояния на интелектуално вгълбената личност, осъзнаваща човешката граничност” (Чолакова, 2019, с. 373). В своето изследване „Поетиката на меланхолията. Карел Хинек Маха” Жоржета Чолакова обобщава, че „меланхолията, разбираана не като умонастроение, а като философия **на** и **за** субекта, е стигмата на модерната поезия” (Чолакова, 2019, с. 379). В този контекст непреодолимото страдание на душата в света затвор, безсмислието на живеенето, човешката преходност, отчаянието, самотата в поезията на Харалан Ангелов не са ярката следа в хоризонта на очакваното, особено в епоха на велики идеали. В статията си „Между емоцията и афекта” Морис Фадел говори за модернизма и човека, който се чувства или като „позначим от обкръжаващия го свят, или като негова жертва. Не е изненадващо, че най-честото чувство е самотата” (Фадел, 2016, с. 140). Метафизическият ужас от „нищото” също не е логично изживяване, неразбираемо е, когато пробудилият се българин избира смъртта за свободата и става герой. Интересът към ирационалното, медитативността, откровението: „Аз обичам болката си” (Йоцов, 1934, с. 129) концептуално не съответстват на бързите стъпки на борбата за правда и свобода.

Не са малко текстовете на Харалан Ангелов, които се разминават с възрожденската публичност както идейно-тематично, така и като художествен усет. Съдържат психически конотации, които в определена степен отговарят на поетически търсения на следващо поколение – модерните творци.

Видима близост в образно-символното структуриране на части от текстове на Ангелов има с творби на Яворов и особено на Дебелянов. Откъс от елегията „Отчаяние” (1872 г.) е подходящ пример за приближаване на стихотворението на шуменския автор до една от творбите на Пейо Крачолов – „Нощ” (Яворов, 1968, с. 61):

Най-грозни мисли ме смущават,
и страшни призраци ме давят:
все кръв, все смърт... на злобен дух –
и плач долавя моя слух...
„От що желая тъй смъртта!...”

(Йоцов, 1934, с. 101)

Отчайващата самота и страданието на лирическият говорител, белезите на психическа депресия, непреодолимата безнадеждност, суицидният уклон са сходства със символистичните модели. Стихотворението на Харалан Ангелов се доближава до Яворовата символистична образност – безсъние, призраци, видения, търсене и ненамиране, изгубени очаквания за каквото и да е бъдеще. Лирическият субект на Ангелов е страдаща душа, безсилна да разгадае тайните на битието, ужасена от човешката предопределеност на тлен. Тази душа е в клопката на обречеността. Смъртта е всевластна, а съществуването – необяснимо, без опора. Трагичността на страдащите поети емблематично е синтезирана от П. К. Яворов във финала на елегията „Аз страдам“: „И в страдание живот се изхаби, // да търся – все страданието, може би“ (Яворов, 1999, с. 83). Същите вопли звучат и в творбата на Харалан Ангелов от 1879 г. – „Униние“: „Роден си само за тъга:// тъга, тъга! ей твой пай“ – тъй мойта сваяст под мен ридай“ (Йоцов, 1934, с. 110). Идентични са емоциите и на двамата поети. Единият – признат за родоначалник на българския символизъм или за големия поет, „който не се побира в школата“ (Неделчев, 1999, с. 126), а другият – наивно-сентиментален, непрочетен и забравен даскал поет.

Пейзажната и интимната поезия на Харалан Ангелов носят първите белези на модерната душа. Ето откъс от стихотворението „Нощ в Рила“:

...в таз грозна, мрачна нощ без небеса
с изтръпнал дух очаквам сетний час.

(Йоцов, 1934, с. 89)

Трагичната откъснатост от всичко, което би дало упование, отсъствието на надежда блокират изхода от страданието. Остава смъртта. Тя обаче поражда страх, метафизически ужас – от бездната, от неизвестното. Търсенето на отговори на вечните въпроси, включително и на феномена смърт, е пробив в корпуса на утвърдени културни модели, когато българското общество възприема поетите като еталон за гражданско и творческо поведение. За своето време Харалан Ангелов е по-скоро объркана душа, неравностоен, несъвместим с ценностната платформа на Възраждането. Извън семиотичната художественост на символистичния текст на Яворов „Смъртта“, инвенциите на Харалан Ангелов в сонета „Нощ в Рила“ имат сходства с рефлексите на модерния поет. Лирическите

говорители и на двамата автори възприемат себе си като самотни скитници, бродници – версия на печалния странник. В творбата на Ангелов аз-ът е откъснат от интимно-сакралното и не може да се завърне. Носи особеностите на Каин, който извършва грях към рода и дома, а не толкова на Ахасфер, чието прегрешение е поради незнание. Ако има спасение за човешката душа, то е в сферата на езотеричното, което е неразбираемо за разума – представа, „тихо“ заявена в последния стих на творбата „Нощ в Рила“: „с изтърпнал дух очаквам сетний час“. Дух колебаещ се, несигурен, но търсещ истината. За него обаче смъртта е бездна, в която се бои да проникне. Макар животът да е суета, подвластен на безнадеждното страдание, той е нещо познато, а смъртта води към неизвестното. Но извън екзистенциалния страх от тайните на небитието е обещаното спасение – въпреки смъртта. За да го получи обаче, човекът трябва да превъзмогне своите слабости и изкушения. Лирическият говорител на Харалан Ангелов намира свято място – Рила. Помощта обаче няма как да бъде получена от онази душа, която сама не може да намери своя път в нощта. Причината е, че мракът, тъмнината са в самата душа.

Феноменът *смърт* в поезията на Харалан Ангелов няма ценностни ориентири. Смъртта не е заради велик идеал. Към нея авторът се отнася като модернист – и в стихотворението „Животът“, и в цялото си недаскалско творчество. От една страна, тя е единственият начин човекът да се освободи от бремето на телесния живот, а от друга страна – заради нея смъртният си задава вечните въпроси на съществуването. В творбата „Животът“ човешкият път е видян с единствен край – „гробната пропадна бездна“, „погубителна яма“ („Животът“, 1866 г.; Йоцов, 1934, сс. 94-95). Стилиян Чилингиров уточнява, че отчаянието, предопределеността, ненамирането на опора са мотиви, завладели поета, и емблематични за немалка част от лириката му (Чилингиров, 1914). В списание „Пролог“, в статия за първата добруджанска поетеса – Карамфила Стефанова, Пирин Бояджиев припомня, че „в българската възрожденска лирика смъртта е случайна тема“, а „Философско разсъждение за смъртта – единствено у Харалан Ангелов – „Животът“ (Бояджиев, 1995, с. 71). Бояджиев уточнява, че тази елегия на шуменския поет „е безспорният извор за вдъхновението на Карамфила. Отначало докрай настроението, разсъжденията, образите са повлияни, понякога заети от него“ (Бояджиев, 1995, с. 71). Една от особеностите на българската модерност се свързва и с читателя. Авторът очаква от него компетентност, ценностна ориентираност, способност да разбира смисъла на текста. Без

съмнение и Харалан Ангелов има тези очаквания в стихотворението „Животът” – една от малкото негови публично известни творби преди Освобождението.

Стихотворението на Ангелов със заглавие „Нощ” („Нощта е приятна...”) също въвежда неочаквани контрасти. Текстът е написан през 1864 г.:

Нощта е приятна,
луната е ясна...
Тъй всичко е красно:
полето безгласно,
горите смълчани,
и тихи поляни.
В тоз траурен час
ни шум, нито глас,
безмълвност владее,
и сладост се лее.
И драго е мене –
шептя на колене
пред цяла вселена
с душа усмирена!

(Йоцов, 1934, с. 78)

Пейзажът е с ясни медитативни параметри и съответства на психически изживявания на поета. Лирическият модел на текста отговаря на принципите на романтизма. Различното е почти липсващата преносност. Там, където читателят може да допусне рефлексивна грешка по отношение на осмислянето на траурния час и безмълвието, практически има уточняваща намеса на автора – „и сладост се лее”. Така става невъзможно пресемантизирането. Подобни похвати са специфични за изкуството доста след края на символизма, когато се утвърждава прозаизацията на лириката, а и пълният отказ от конотации. Харалан Ангелов едва ли целенасочено използва подобна техника за изграждане на поетическия текст. Той по-скоро изразява собствено емоционално състояние. Поетът прилича на нощта – тъмен, неясен. Харалан Ангелов осъществява апология на нощта – разгадава нейните знаци чрез филтъра

на характера си. За поета е без значение, че като художествен знак нощта може да бъде свързана със страшното, тъмното, зловещото. За него тя дава така необходимото усмиряване на душата. В „старото” възрожденско време, без дори да го съзнава, Ангелов прилага антиномична иновация – отношение на човека към тайните на битието. Ако творческата идентификация на поета беше около 20-те години на ХХ век, вероятно неговите жестове на присъствие в лиричната сфера щяха да са в коловоза на антисимволизма. А да противоречи на себе си, според Пенчо Славейков, е най-важната специфична способност на модерния поет, която го отличава от другите творци – старите (Славейков, П. П, 1958).

За още едно стихотворение на Харалан Ангелов от 1864 г. – също със заглавие „Нощ” („Залезе ден...”) – и емблематичната за Димчо-Дебеляновото творчество символистична елегия „Черна песен” също може да се мисли като за текстове със съответните сходства. Самооценката на Дебеляновия лирически говорител е: „разнолика нестройна душа” (Дебелянов, 1983, с. 39). Макар и не толкова лапидарно, Ангелов създава същата представа в текста „Нощ”: „и чезне странно в кървав жар// сиротна горестна душа” (Йоцов, 1934, с. 81). Като символистите шуменският автор има специфично отношение към нощта, която дава заглавие на четири негови творби. Тя често е предпочитан образ и на поетическо ниво. Сходен с психическите модели на „поетите на нощта”, Харалан Ангелов интерпретира този образ двупосочно – време за покой, но и катализатор на душевните тревоги и противоречия, на невъзможността да бъде постигнато истинско познание.

Почти 40 години след Харалан Ангелов цветята и флоралната образност ще доминират в поетиката на „онзи поетически идиом, който най-често наричаме символизъм. При това не просто цветята, а именно самотните, линеещи..., лишените от ползвателност цветя и дървета” (Ефтимов, 2012, с. 235). Символистите често използват устойчивия образ *цветя/листа* като маркер на личното страдание, независимо от причините за него. В творбата на Харалан Ангелов „Листец” (1864 г.) състоянието на тъга и печал, чийто образ е „откосено”-то „желто листче изсушено” (Йоцов, 1934, с. 77), еднозначно насочва към преходността на живота, безсмислието на съществуването. Песимизмът на деветнадесетгодишния поет дори излиза извън „стандартите” на символистите. Модерната творческа норма определя да няма внезапно и напълно изгубване на надеждата. Постепенното ѝ разрушаване, усещането за безнадеждност усилва трагичността. Вероятно

защото не е запознат и с този „канон“, Харалан Ангелов го нарушава. Състоянието на унилоост, непреодолимата тъга е логично да се появят във физическата „есен“ на живота. Психическото живеене обаче допуска необясними, крайни разминавания, неочаквани противоречия – поредната специфична особеност, проявяваща се при символистите.

Стихотворението „Листец“ на изследвания автор има посоки на съпоставка с откъси от творбата на Теодор Траянов „Забрава“ (Траянов, 2005, с. 29) и поетическия текст на Димчо Дебелянов „Брезите сладостно заспали“ (Дебелянов, 1983, с. 119). Разбира се, стихотворният ритъм на Харалан-Ангеловата поезия не съответства на образцовата лирико-ритмическа структура на тримата велики – Яворов, Траянов, Дебелянов. Но и предложените за сравнение откъси от стихотворения на Ангелов са написани много години преди рождението на символистите, а и книжовният новобългарски език не е формиран.

Творбата „Завиждам“ (1874 г.) е друга художествена декларация на Ангелов, че съществуването е източник единствено на неудовлетворение: „...*животът – бreme най-омразно – // тежи на моите рамена*“ (Йоцов, 1934, с. 111). В последната строфа на елегията декларативно е заявен стремежът към смърт, а и съжалението на лирическият говорител, че все още е жив. Текстът маркира ново несъответствие с нормата на традицията – мъжът не може да се самоокайва, нито публично да огласява проявена слабост. Тези субективни настроения са възможни повече при творец с уклон към символистичното, отколкото към романтичното, а за даскал поет и възрожденец – не са очаквани изобщо. В поезията на шуменския поет липсва съпротива на страданието – задължителен „недостатък“ на поетите символисти. То е изцяло субективно, а причините, които го пораждат, са в мрака на неизвестното. Харалан Ангелов остава в полето на песимизма. Това е още една причина при формирането на българския литературен канон, особено в онази му част, която се дължи на Пенчо П. Славейков, този творец да бъде „пропуснат“.

Една година преди рождението на Яворов, през 1877 г. Ангелов пише елегията „Тъга“. Текстът е израз на неразрешен вътрешен диалог на интроспективна личност, овладяна от духа на отрицанието:

Махнете се от мен, махнете,
вий черни мисли, адски чада!

Сърцето клето не мъчете:
уви, то вече доста страда
под скиптра и властта
на горестта...

(Йоцов, 1934, с. 103)

Наличието на сплин е основна причина за тъгата. Хората с вродена меланхоличност и податливост на депресивни състояния не могат сами да превъзмогнат своите емоционални сривове. Според канона на модерното изкуство поетите „задължително” трябва да са велики страдалци, скръбни търсачи на висшите ценности, включително и на възвишената любов. Неочаквано в текста „Тъга” на предосвобожденския автор Харалан Ангелов любовта не се проявява в телесните копнежи. Търсенето на любовта е чрез сърцето. То дири друго, което да го обича, но се стреми и да открие „душа, що знае да усеща// скръбта”. Образът на любимата много се доближава до Вечната жена, но повече е сходен с канона на символизма – съответства на Царкинята, под чийто скиптър е лирическият говорител на Ангелов. В стихотворението „Тъга” канонично свързаният с даскалското „изкуство” Харалан Ангелов за пореден път декларира емоционалност, емблематична за Яворов, заявена в елегията „Не си виновна ти” (Яворов, 1968, с. 134). Сходството е именно по отношение на невъзможността в земния свят между мъжа и жената да бъде постигната истинска любов. Самата представа за нея я превръща в непостижим блян. В двата текста дори може да бъде установено и цялостно идейно-образно съвпадение – истинската любов е сливане на две души в астралното пространство, но другата душа, на любимата жена, трябва да страда като душата на мъжа, съответно – на поета, без значение дали Харалан, или Пейо. От друга страна, при Харалан Ангелов търсенето у жената на душа, която разбира страданието, е дори кощунствено на фона на Ботевата бунтовна призивност към любимата за легитимиране на личностна идентичност с приемане на героическите ценности.

Повече от 30 години преди Пенчо Славейков Харалан Ангелов нарича „сестрице” своя интимна любов – рускинята Людмила. Елегията „Раздяла” е написана през 1881 г. (Йоцов, 1934, с. 127). Лирическият говорител няколко пъти се назовава „горък брат”. Текстът потвърждава устойчивостта на представата на поета за любовта, в която свързаността е основана на взаимно доверие, а не на буйна страст. Ценностната мотивация

на Харалан Ангелов, отнесена към общия контекст на XIX столетие, еднозначно попада в „регистъра” на новото и противоречащото на традицията разбиране, че хората са равни и свободни, а и са братя. Модерните европейски ценности, конституирани в девиза на Френската революция – „Свобода, равенство, братство!” несъмнено са неприпознат за българската доосвободенска литература модел с рефлексия в системата на интимното отношение между мъжа и жената. Силното чувство, макар поетически заявено вече непосредствено след Освобождението, излиза извън общоприетата литературна хронологизация. Според нейните принципи подобно модерно отношение към жената любима като към приятел, дори като към сестра, би трябвало да е актуално над две десетилетия по-късно. Що се отнася до неговия носител и пропагандатор, канонът посочва П. П. Славейков – конкретно фрагментът „На пладне срещнахме се ний...” (Славейков, П. П., 1958, с. 147) – творбата е обнародвана за пръв път в списание „Мисъл” през 1905 г. Ако бъде следван литературният канон, отново се получава парадокс, защото Харалан Ангелов, поне във връзка с любовта си към Людмила, се доближава до този, който ще го нареди сред „фасулковците”. Но ако фактът бъде оставен като вече очаквано отклонение, следва отново да бъде отбелязано и другото сходство, вече извън лексикалната употреба („сестра”), между отхвърления от литературния канон Ангелов и един от неговите основни създатели – Пенчо Славейков. Харалан Ангелов като че ли застава на границата между романтично, неоромантично, символистично, дори и постсимволистично. За Ангелов любовта между мъжа и жената е ценност от висш ранг, но е и метафизическото сливане на двете души в независещ от телесните форми хармоничен съюз. Постигането му е невъзможно, защото едната от тях не откликва.

Конкретните референции обозначават само малка част от образно-художествената и емоционалната различност на Харалан Ангелов, несъвместима с неговото историческо време. В епоха на мощно комуникативно слово, на борба за новосътворение Харалан Ангелов запазва душевно състояние на интровертност. В статията си „Под игото” и езикът” Цветан Ракъовски определя една от процедурите за „влизване” в литературния канон: „...за да заработи в режима на канон, норма, един текст трябва да се обгърне и с известна доза тайнственост, да има зад себе си шлейф от многозначности, недомлъвки и неясноти” (Ракъовски, *Под игото и езикът*, публикуван 03.11.2014). А Харалан Ангелов е неуверен, няма силна воля, разочарован е от живота, не е решителен, остава автосъзерцателен,

неуместен и неинтересен с поезията си, художествено посредствен. В своята монография „Българско стихознание“ Мирослав Янакиев поставя темата за другия прочит на „слабата“ поезия, който дава възможност за нов изследователски оперативен модел: „На стихознанието лошите стихове понякога помагат да разкрие еволюцията на стиховата реч така, както уродливостта помага на биологията да се ориентира в еволюцията на живия организъм“ (Янакиев, 1960, с. 10). Харалан Ангелов не съществува чрез творчеството си, но съществувайки – твори (Михайлов, 2007). Лирически текстове на изследвания автор имат гранично място в националния дискурс – по средата на незавършената традиция и невъзникналата модерност. Цялото творчество на Ангелов не е еднозначно оцветено, но „етикетът“ *даascal поет* лишава Харалан Ангелов от индивидуално присъствие в „голямата, вече сякаш подредена завинаги **канонична литературна история**“ (Неделчев, 2019, с. 407). В главата „1868: Първата новобългарска година на литературата“ и в „Бележки“ към т. 1 от тритомника „Как работи литературната история?“ Михаил Неделчев синтезира централната си идея за нови прагове и нова периодизация на българската литература, доминирана от „последователния стремеж на литературата да се еманципира от политическото, да се обособи, да се вгледа в себе си, да постигне относителна самостоятелност, да разгърне по-отчетливо вътрешните си развойни тенденции“ (Неделчев, 2019, с. 410). Изследваният автор – Харалан Ангелов – не е и физически здрав – образ на непригодния за велики крачки. Допълнителен пасив е неучастието му в Априлското въстание, не е и на заветния връх Шипка. Това невписване на шуменския поет в идеологическата матрица на Възраждането го оставя неосветен от вечния огън на паметта.

Творчеството на Харалан Ангелов е едно от потвържденията за незаобиколими проблеми в ценностната културна ситуация на съвременното. Необходимо е не толкова преосмисляне, а по-скоро добро осмисляне на възрожденските текстове, все повече редуцирани и в програмите по литература на българското училище.

ГЛАВА ТРЕТА: Обществена и културна отговорност на гражданина Харалан Ангелов

*Feci quod potui, faciant meliora potentes –
„Направих всичко, което можах – който
може, нека направи повече”.*

Ритуална фраза, с която римските консули са завършвали мандата си

Тази глава от научната работа предоставя информация за резултатите от задълбочени изследвания на архивни единици от различни фондове във връзка с активната дейност на Харалан Ангелов – като учител, но и като един от участниците в съграждането на българската държавност. При интерпретирането на емпиричния материал е приложен компонентният и концептуалният анализ. **Четири документа са проучени за първи път**, като са обобщени съответните наблюдения и изводи. Учителският Дневник на Харалан Ангелов от 1870 г. е **напълно неизвестен към момента**. ГЛАВА ТРЕТА на дисертацията поставя в полето на значимостта гражданските идеи на Ангелов. Обобщава приноса на шуменеца за промяна на духовно-културното битие на българина както в последното десетилетие преди Освобождението, така и след 1878 г. Отделено е място и на патриотичните знаци от дейността на Ангелов, които отсъстват от официалната биография на изследвания автор, а и самият той, докато е жив, не прибавя хвалебствена тоналност. Конкретната част от научното изследване стабилизира оценката за гражданско-обществената отговорност на Харалан Ангелов, оставяйки я в еталонната рамка на истинността, а „спирането до истина е един вид запазване на определено добро значение” (Богданов, 2014, с.143). В хоризонта на родната бъдещност показателят „истина” е със стойността на перспектива пред развитието на културно-историческото знание за Възраждането и началото на модерната българска държавност.

3.1. Харалан Ангелов – учител, просветител, читалищен организатор – „на ползу роду”

Тръгвайки от класическия спор за националното Възраждане: *просвета или революция*, Борис Йоцов формулира обхвата на понятието Възраждане като непрекъснат духовен възход на българския народ. В статията си „Път на Българското възраждане”

обобщава, че то „почва с просвета, следва своя ход в просвета и завършва пак с просвета” (Йоцов, 1935, с. 200). Възрожденското учителство има историческа просветна задача – да ликвидира почти пълната неграмотност, да пише учебници, да учредява читалища, да създава култура и национално самосъзнание, да е носител на светското, модерното. Добрите семена на великата промяна могат да бъдат засети на добра почва чрез образованието. В Шумен Харалан Ангелов има учители, които респектират с познания, интелект, новаторски идеи – Анастас Гранитски, с когото младежът чете френските класици, и абсолютният авторитет – Добри Войников. На тях Харалан дължи прекрочването на училищния праг като помощник-учител (суплент) – още докато е ученик в V клас (Чилингиров, 1914). Този акт не само променя социалния статус на Ангелов, но е и обществено признание за отличния му успех. Стимулира и полезните интереси на младежа, тъй като Чилингиров свидетелства за процес на съставяне на българо-френски речник, но работата приключва до буква е (Чилингиров, 1914). Когато Долномахленското класно училище е затворено, Харалан Ангелов губи социокултурен живот, бъдещи възможности, материална опора. За него периодът от 1863 г. до 1870 г. е повлиян от духа на неудовлетвореност, липса на самочувствие, отдалеченост от интелектуалния живот – еднообразно ежедневие на писар в манифактурно дружество, житар по принуда или „оцеляване” във Варна сред счетоводните документи на брата Никола. От този поток на времето са голяма част от текстовете интроспекция на Ангелов. Психическата травма от усещането за непълноценност, както и особеностите на характера, са „изтласкващата” причина за дисонанса с поетическия дискурс на Възраждането.

За Харалан Ангелов 1870 г. е радикалната промяна, „запълването” на настоящето и генераторът на бъдещето. Приема предложение да бъде учител в Главното класно училище в Жеравна. Това е възможност за житейска удовлетвореност, за отговорна работа „на ползу роду”, за културно-просветна дейност, за прилагане на знания и пренасяне на шуменския будителски дух в сливенското село. За ентузиазма на Ангелов не е без значение, че населението е изцяло българско, държи на просветата, търговско-занаятчийското съсловие е грамотно. Учителят ще има и принос в съревнованието по ученост между жеравненци и котленци, за пришиването на „едно копче повече”, както се пее в местна фолклорна песен. Със своята образователно-реформаторска практика, с обучението и на родителите, с организаторската си дейност на читалищен учредител, с гражданските идеи за единение на

местното общество и за постигане на самоконтрол на читалищната институция Харалан Ангелов бързо става еталонна личност. В сливения регион започва „етап в развитието на училищното дело” (Сестримски, 1989, с. 57). Учениците на младия учител не само четат, пишат красиво, работят с текст, но и съставят съчинения по морално-етични теми, което ги прави творци, възпитава нравствени ценности. Чилингиров предполага, че новият даскал, по родолюбивия пример на Добри Войников, създава и използва свое ръководство по словесност (Чилингиров, 1914). Младежите усвояват жанровите особености на елегията, сонета, баснята, триолета – пълноценен курс по литературознание. Възможно е Харалан Ангелов да е запознат с перипатетиката на Аристотел, тъй като си служи с гръцки език, но дори и само като хипотеза, не омаловажава резултата от провежданите занятия на открито – те формират нов светоглед за феномена природа, за нейното опазване, за възприемането ѝ като обект на възхищение, като ценност. Това са модерни идеи, които имат обществена популярност едва след Освобождението. Разходките сред природата са възможност и за възпитаване у децата на здравословни навици, постоянство, воля, самоконтрол. Към уроците по история за българското достолепие Харалан Ангелов прибавя и войнишко упражнение със сопи-пушки – игра на „тамии” (Константинов, 1948, с. 213.). Патриотичният код е обединителят на младите жеравненци, които учителят подготвя за бъдещо време на героически ценности.

В процеса на изследователската работа беше открит **уникален, напълно неизвестен към настоящия момент, Дневник на класовете, на които Харалан Ангелов преподава в Жеравна от 1870 г. до 1873 г.** Отлично запазеният документ е с безспорна научна стойност. През Възраждането учителите „са и „законодатели” на просветата...Заедно с местните общинари изработват правилниците и програмите за обучение” (Генчев, 1991, сс. 153-154). Според класно-урочната програма в Дневника на Ангелов той преподава не само Българска граматика, Старобългарски прочит и превод, История, Числителница, Краснопис, но и модерното Землеописание. Учебният регистър не е стеснен до часовете за общи и патриотични знания, а е разширен с новите идеи за времето на бъдещето и необходимостта от други „науки”. Така един от възпитаниците на Харалан Ангелов – Георги Бончев – е създателят на геологията в България, доктор, професор, академик, член на БАН, ректор на СУ „Св. Климент Охридски” през 1914/1915 г. Неговият баща сам избира даскал Харалан да обучава сина му. Конкретното решение е единствено вярната атестация за пълноценност

на преподавателския труд. Във всяко време „визитната картичка“ на авторитета на един учител се изработва от неговите ученици – особено когато вече сами са скриптори на своя живот. Просветителят от Шумен получава от жеравненци и друга голяма награда. На „непознатия“ и „декоративен“ за съвременната българска литература Харалан Ангелов и на още трима учители е посветена песен – най-високата чест и признание, оставане в регионалната памет, но и диалог с паметта на нацията:

Що мяза, мамо, що мяза –
Жеравна село-паланка
бастиса Котел-касаба:
Що мяза трима даскали
и четвърта даскалица –
Харалан Шумналията,
и Стефан Градечлията,
Никула жеравненчето,
Еленка млада шуменка...

(Константинов, 1948, с. 212)

Ангелов променя образователния статус на жеравненци, пришива им „едно копче повече“. Едва ли са много предосвободенските педагози, удостоени с празничността на уважението во веки.

Общността в селото дължи на Харалан Ангелов и основаването на своето читалище „Единство“. Културно-просветната институция „на българското гражданско общество“ (Янкова, 2008, с. 35) е учредена на 6.IX.1870 г. – няколко месеца след идването на шуменца. Той е организаторът на интелигенцията за друга стъпка не само към просвета, но и към новобългарска култура, за единение на всички социални групи, макар и на местно ниво, за действащо гражданско сдружение. Като всички читалища по българските земи, и учреденото от Харалан Ангелов има далечни цели – формиране на обединен народ, с духовен прираст и ценности – предпоставка за реализиране на националната идея – постигане на държавност. В малкото читалищно пространство учител Харалан произнася сказки, чиито жизнени идеи жеравненци трябва да разпознаят, за да не се разминат с общите

идеали на българското общество. Ангелов получава подкрепа от интелегентните младежи в селото и от чорбаджиите за откриването и на неделно училище. Настоява да се осигури абонамент за периодичните издания, отпечатвани в Цариград. Дава личен пример, като дарява свои книги на читалищната библиотека. Отделя от заплатата си, за да се купят пособия и помагала за бедните ученици.

В книгата си за възрожденския български театър Стефан Каракостов не пропуска името на Харалан Ангелов – „основоположник на театъра в Жеравна” (Каракостов, 1973, с. 148). Учителят е организаторът на първите театрални представления, още преди да е избран за председател на читалищното настоятелство. Извън патриархалната рамка, театърът е нов начин за духовна изява. Сцената е връзка със света на другите, форма на възпитаване в ценности, адекватни на променящия се ритъм на българското време. Това единствено за историческия период масово изкуство, възприето еуфорично от местното общество, е нов културен знак, жест на европейско присъствие, пребиваване в малко модерно пространство. Граждански ангажиран с единението и възхода на жеравненци, Ангелов променя съзнанието им, техния просветен и културен живот. Учи ги и сами да създават култура. Дори чорбаджиите и църковните епитропи не оспорват неговия авторитет и не се противопоставят на модерните му решения, като постепенно отстъпват надзора на училищата и храма в селото на младите читалищни представители около Харалан Ангелов. С мащабите на съвременното мислене този финал на упорита работа чрез думи и дела би могъл да се определи като постигане на граждански контрол. Просветителят Ангелов помага на жеравненската интелигенция да направи важна крачка към бъдещо пълно административно самоуправление на читалището едва пет години след основаването му (Константинов, 1948). Тази автономия на институцията е с белезите на европейската модерна демокрация. Постигането на самоуправление на читалище „Единство” още преди Освобождението, макар Ангелов вече да не работи в Жеравна, е наистина с „революционна” знаковост, тъй като актът е несъвместим с ценностите на традиционното патернално общество.

Харалан Ангелов, който остава извън българския литературен канон и националната памет най-вече защото в диалога с възрожденското време патриотизмът на автора не е декларативен, има среща с Дякон Левски през 1871 г. (Константинов, 1948). Има и висша родолюбива задача – да проучи и предложи подходящи личности за основаване на

революционен комитет в Жеравна (Константинов, 1948). След Освобождението, когато започва другото българско време – на борба за оставане в голямата История, евентуалното желание на Ангелов за настоятелно „опубличностяване” на тази среща, особено в контекста на съграждана държавност, би било с предизвестена легитимност – шуменецът става национален герой. Ако не със слово, то с дело – пълна съвместимост с възрожденската курсивност. Още повече, като се знае, че при основаването на революционните комитети Левски не се доверява на непроверени патриоти. Данаил Константинов – местен краевед – твърди, че учител Харалан е с респектиращ авторитет сред читалищните членове и всички жеравненци „имали за него непоколебимо мнение за културен водач на селото” (Константинов, 1948, с. 258). Срещата на Ангелов с Дякона е в творческия ракурс и на писателя Цончо Родев в романа „И стана ден” (Родев, 1998). Обществената и народополезната дейност на Харалан Ангелов, не само в Жеравна, има знакови аспекти. Някои от тях са видими, неоспорими, други – като „недоминантния” патриотизъм – не могат да бъдат открити с лекота и за тях заключението отдавна не търпи възражение – няма ги. Шуменецът живее в териториалните граници на Османската империя. Не става емигрант, не се легитимира идеологически, което съвсем не означава, че не обича силно и не мрази още по-силно, че не присъства лично във великия сюжет на Българското възраждане. Ангелов не е еталонно-реторичен, свещено посветен на националната идея, патриотично овластен. Властта на патриотизма изисква видимо качество на всеки „продукт” – от тръбния зов до кървавата напивка. Харалан Ангелов избира непрестижната зона на тихостта – патриотично-непробивен. Така остава в дискурса на българската литературноисторическа затихване и тишина.

Ангелов не написва спомени след Освобождението, не разказва на Чилингиров защо напуска Жеравна и не желае да поднови договора си след април 1873 г., отказвайки повишаване на заплатата. В словото си на сбогуване призовава за „самоотвержена работа” (Юбилейна книга на Жеравненското читалище...”, 1921, с. 33). Шуменецът е потиснат от раздялата с Еленка Златарева, но повече е разочарован от страха, безразличието, инертността на чорбаджии, еснафи и на младите, интелигентни и образовани жеравненци. Конструкцията на утвърдени битови модели трудно се руши. Обществото на малкия регион още не е готово за великата отговорност, за посвещаване на българското дело. Смъртта на Левски също не е за пренебрегване. Каквито и да са причините за категоричното решение

на Харалан Ангелов да напусне Жеравна, неговото „име по популярност, по симпатии между населението, няма равно на себе си и до сега. Той е обичан, уважаван, помнен и почитан” (Киров, 1921, сс. 55-56).

Ангелов идва в сливенското село с амбицията да разшири вече започналите възрожденски процеси. Той е модераторът на различно-модерното – от методите на преподаване в училищата до духа на читалището и посланията на театъра. Просветно-културно идентифицира Жеравна. Шуменецът обединява малкия селски социум. Формира граждански норми на поведение, „самосъзнание за общуване в социален (в модерния смисъл на думата, нетрадиционен) колектив” (Страшимирова, 1992, с. 115). Извършва пробив в интелектуалното развитие на еснафи, чорбаджии, интелегенти. Променя модела на живеене на общността, в която индивидът вече вижда себе си „като „атом” в рамките на общественото цяло...едно *ново достойнство на човека*” (Страшимирова, 1992, с. 119). Харалан Ангелов е „авторът” на големия духовен и културен проект за легитимиране на Жеравна не само като равностойна на Котел, но и позитивно вписана в националната панорама. На отслужената панихида за три месеца от смъртта на Ангелов през 1904 г. Данаил Константинов припомня, че учителят Харалан Ангелов „по значение се издига над другите...” и че за него „едва ли би се намерило да се каже нещо лошо” (ДА – Сливен, ф. 413к, оп. 1, а. е. 30, л. 4-гръб). Във всеобщата оценка на жеравненци няма динамика – приносът е устойчиво рамкиран в ценностното поле. Има обаче и призив „да се наруши престъпното мълчание...и достойно да се оценят заслугите на покойния към Жеравна...като учител и обществен деец” (ДА – Сливен, ф. 413к, оп. 1, а. е. 30, л. 4-гръб). Дълг, който изтлява и в предишния, и в настоящия век. Призивът от миналото и днес поражда амбивалентни дискурси.

Ангелов продължава учителската си практика във Варна и Шумен. За своята едногодишна работа в морския град, където гръцкото влияние е много силно, педагогът има принос и за съхраняването на българската етническа принадлежност, и за разширяването на читалищната дейност. От 1874 г. до 1877 г. Ангелов е в Шумен. Преподава в мъжкото класно училище и в класното девическо училище. Освен преките задължения, в които е включен и поетичен ангажимент – всяка седмица да съчинява по едно стихотворение, чийто текст да нотира, Харалан Ангелов реализира и своите граждански отговорности. **Във Фонда на**

Варненска и Преславска митрополия в ДА – Варна се съхраняват две писма на шуменски учители до митрополит Симеон с предложения за промяна в образователния процес. **Не са изследвани към настоящия момент.** Документите са от 1876 г. и 1877 г. И двата текста са подписани от Харалан Ангелов, а почеркът оставя възможност за предположение, че са и написани от него (ДА – Варна, ф. 75к, оп.1, а. е. 232, л. 140, 141-гръб, 142, 144). Идеите на шуменските просветители за реформи, особено след Учителския събор от 1873 г. – „своеобразен педагогически „преврат” в българското образование и култура” (Димитров, 2011, с. 35) – са ориентирани към европейските културни практики. Хигиената в училищата, оборудването на стаите, дори купуването на часовник, регламентираният правилник за реда в школната сграда, новото отношение *учител – ученик*, финансовата помощ за бедните деца – всички тези „иновативни” моменти в контекста на Възраждането са важни знаци на променящо се съзнание. Ангелов участва в иницирането на социални, икономически, гражданско-демократични предложения – от равното право на образование чрез пряко материално подпомагане до уважението към учителя и достойното заплащане на неговия труд. Това са елементи от формирането на нетрадиционни за българското общество ценности, пораждащи и съответни отговорности, проява на модерни граждански представи, несъвместими с ориенталската традиция.

Името на Харалан Ангелов се свързва и с театралната дейност на читалище „Свети Архангел Михаил”. Няма преки сведения за участие в местния революционен комитет, но учителят е един от режисьорите на постановката „Възцаряването на Крума Страшний” – част от патриотичната пропаганда. Ако е търсил дистанциране от нея, едва ли би бил допуснат до сцената, особено от учителя Панайот Волов – изпълнител на ролята на Крум. След скандала, известен като „френската сватба” на българска девойка с френски инженер, в защита на българските традиции и морал, Ангелов написва стихове (Миладинова-Алексиева, 1939), а вероятно и музиката към тях. Не е за пренебрегване и фактът, че френските инженери от компанията на барон Хирш, наети от Високата порта да строят железопътната линия Шумен – Ямбол, са подкрепяни от местната власт, а песента на Ангелов се пее от всички шуменци – патриотичен елемент, също останал незначителен в контекста на общата оценка за мястото на шуменския просветител във възрожденското време. Чрез учителската и театралната си дейност в Шумен Ангелов се ангажира да работи

в полза на рода български в момент, когато неговото пробуждане преминава в етап на интензивно формиране на народностно самосъзнание.

3.2. От възрожденските граждански идеи към политическите дела в следосвободенска България – за промяна на ценностите

Атанас Далчев твърди, че нищо не похабява така лесно един писател, както неговото занимаване само с литература (Далчев, 1967). В предизвикателната си книга с критически текстове „Двойното дъно на класиката – от Ботев и Вазов до Йовков и Далчев”, отделяйки място на посоките, „в които изследванията върху творчеството на Емануил Попдимитров могат да помогнат и за обновяването на българската литературоведска историопис” (Ефтимов, 2010, с. 96), Йордан Ефтимов въвежда друга „дефинитивност”. Според нейната категоричност „Поетът е общо взето една фигура, която хич не се връзва с общественика” (Ефтимов, 2012, с. 95). И модераторите на следосвободенския канон не допускат динамика на различни „изкушения“ в света на човека на изкуството. Поезията изисква отдаване, ревнива единственост. Пенчо Славейков е непростителен в статията си „Българската поезия”: „Само второстепенни таланти, ограничени..., си привързват таланта и ума о временни партизански начала и обществени тенденции...Обикновено те умират, докато са още живи, т.е. с изживяването на даден исторически момент, те изфирясват из съзнанието и из паметта на хората” (Славейков, П. П., 1959, с. 160). Харалан Ангелов има дълга административно-управленческа дейност след Освобождението. Когато става политик, не спира да пише изцяло (последните обнародвани от Борис Йоцов стихотворения на поета са от 1884 г. – б.а.), но отново не публикува (песните, част от помагалото по музика, не са отпечатани по инициатива на Ангелов – б.а.). Причината може да не е само, както Харалан Ангелов твърди, че вече е остарял и трябва да бъде даден път на по-младите (Чилингиров, 1914), а и въздържането от директно смесване на политически ангажменти и литературно творчество – лична етическа норма, а не реверанс към канона. Точно това концентриране върху конкретните административни задължения на регионално ниво, включително и във времето около 90-те години на XIX век, когато започва раздаването на класификационни оценки за приноса към възрожденската словесност на авторите отпреди Освобождението, също оставя Харалан Ангелов извън интереса на литературния канон.

Въпреки петнадесетгодишната, успешна и неопетнена, административна кариера на Харалан Ангелов след 1878 г., малко документи са запазени в регионите, които управлява. В местната преса има публикации-спомени на негови съвременници, както и краеведски изследвания. Други данни се съхраняват в архивните фондове на политици, както и в архива на Стилиян Чилингиров. За настоящия дисертационен труд е прочетен обемен корпус от текстове, извършени са наблюдения и е сравнен емпиричен материал, където е възможно, със съчетаване на изследователския и културно-историческия метод. Направени са съответните изводи както за гражданските идеи на Ангелов в условията на модернизация на българското общество и промяна на ценностите, така и обобщения за мястото на този следосвободенски възрожденец в съграждането на съвременна България. Харалан Ангелов е част от младия български елит, който трябва бързо да се научи да управлява, конструирайки и основите на държавността, да създаде институции, да формулира, прилага и спазва нови принципи и така, макар и не изведнъж, да отхвърля ориенталските нрави, да създава гражданска администрация. Не само за първите десетилетия след Освобождението, а и в съвременен аспект, Ангелов има богата официализирана дейност. Започва като постоянен член на Шуменския градски съвет. Следва назначение в Лом-Палански. Той е първият окръжен управител на региона. Два пъти е окръжен управител на Разград и окръжен управител на Стара Загора. Два пъти е народен представител – в I и IV ОНС. Председател е на читалище „Свети Архангел Михаил” в Шумен. Във Варна е секретар на общината, после е заместник-кмет на града. Два пъти е кмет на Варна. Ангелов е и един от учредителите на варненската „Книжевна дружина”, чиито идеи за културно-ценностна среща с европейската модерност са духовната първооснова на бъдещата Регионална библиотека. Неизлечимо болен, Харалан Ангелов завършва живота си като председател на Окръжния съд в Ловеч.

Гражданската и народополезната дейност на Ангелов след Освобождението започва от Шумен „като член от привременното управление” (Чилингиров, 1914, с. 30) и постоянен член на Шуменския градски съвет, а също и секретар на кмета, когото превъзхожда по авторитет. Харалан Ангелов е инициатор на бързо осъществени идеи, някои изненадващи, неприети, с белезите на религиозен шок за патриархалното мислене на съгражданите му, въпреки културните европейски стъпки на Шумен. Грижейки се за хигиената, Ангелов премества гробищата от черковните дворове. Разрушени са водениците, намиращи се сред градското пространство. Така има условия за контролиране на мелиоративната система.

Поставя се началото на планиране на строителството и модернизация на Шумен. Харалан Ангелов действа радикално, но и отговорно. По същото време е член и на Окръжния училищен съвет, председател е и на читалищното настоятелство (Сто години народно читалище „Добри Войников” – Коларовград 1856-1956, 1958). Това са длъжности, които изискват голяма лична ангажираност и са само почетни. Когато в Шумен започва да работи наборна комисия, „Всеобщата радост намира възторжен израз в сътворената в текст и музика от учителя-възрожденец Харалан Ангелов песен, наречена Песен на шуменските войници” (Димов, *Раждането на българската войска в Шумен е народен празник*, публикуван 18.11.2013). За полагането на военна клетва от новобранците поетът написва нова творба. Според о. з. полковник Димо Димов „Друго подобно посвещение на първата военна клетва от това време, не е познато в нашата поезия. „Завет” на Харалан Ангелов е единствено по рода си произведение, изразило високия военно-патриотичен дух на своето време” (Димов, *Раждането на българската войска в Шумен е народен празник*, публикуван 18.11.2013). И двата текста „запечатват” знакови исторически моменти от първото десетилетие на следосвобожденска България, но се възприемат и като публично деклариране на гражданска отговорност.

През октомври и ноември 1878 г. Харалан Ангелов реализира инициативата на местната интелигенция да превърне формирането на българската войска в паметно събитие по примера на древна Атина – с театрално изпълнение. Според краеведските изследвания на Димо Димов двете постановки – „Смъртта на княз Потьомкин” и „Възцаряването на Крума Страшний” – са началото и на военния театър в млада България. Възторгът на шуменци като резултат от въздействието на спектаклите е проекция не само на социокултурно единство, но е и получаване на признание за организаторските и творческите способности на режисьора Ангелов, както и за неговия граждански авторитет. Харалан Ангелов би бил много полезен за цялото българско общество, ако то действително осъществява необходимите радикални граждански и политически реформи – още повече, когато в Княжество България се поставят основите на неговата европейски ориентирана, модерна, либерално-демократична политическа система. На практика обаче ситуацията е друга. Временната руска администрация има цел бъдещо задържане на младата държава в зоната на руското влияние – включително и на ниво местна власт. Като учител, поет, музикант, театрал, читалищен организатор Харалан Ангелов бързо печели популярност и

влияние – особено сред младите. Български „лидери” – с авторитет, образовани, с обща култура, на които хората имат доверие и разчитат да защитават интересите им – не са желани от Русия като „добавка” на управлението. При изборите за Учредителното народно събрание Ангелов е избран за депутат, но руските власти отказват да му издадат необходимите документи заради неговите либерални идеи, които последователно защитава до края на живота си (Чилингиров, 1914).

Харалан Ангелов е първият окръжен управител на Лом-Палански. Според статута на длъжността началниците на окръзите са длъжни да осигурят условия на населението да реализира правото си на участие в избори за органи на местно самоуправление, да се грижат за общественото благоустройство, здравеопазването, училищата, събирането на приходи в полза на държавата. Ангелов предприема лична обиколка из окръга, за да получи на място достоверна информация за проблемите. Пристрастен към образованието, за шестмесечната си служба като окръжен управител на Лом-Палански, преди да бъде уволнен, Харалан Ангелов успява да събере подробни данни за всички градски и селски училища (Чилингиров, 1914). Неговата инициативност и резултатна работа не остават незабелязани от консервативното правителство на Тодор Бурмов. Шуменецът е обвинен, че агитира сред турското население против властта. По-скоро политическата кампания срещу либерала Ангелов е заради неговото увеличаващо се обществено влияние. Скоро се появява и добра възможност за отстраняването на окръжния управител от заеманата длъжност. На проведените избори за I ОНС в периода 30 септември – 7 октомври 1879 г. Харалан Ангелов е избран за депутат, а либералите получават над 70% от подадените гласове (Уикипедия, *Парламентарни избори в България (1879)*, публикуван 30.03.2020). На 12 октомври 1879 г. е уволнен, тъй като нарича Батенберг *Сиятелство*, както според Конституцията либералите се обръщат към княза, а не *Височество*, както Александър I се титулува (Чилингиров, 1914). Актът на княза би могъл да има и категоричен императив – либералът Харалан Ангелов да внимава как гласува и как участва в заседанията на Народното събрание. Въпреки че след шест месеца е назначен за окръжен управител на Разград (април 1880 г. – април 1881 г.) – (*Държавно управление на Разградски регион (1879-1999 г.)*, публикуван 15.07.2020), веднага след установяването на Режима на пълномощията отново е уволнен. Не съдейства на Григор Начович, който иска от него да потушава размириците, последвали суспендирането на Конституцията. Ангелов и в друг аспект проявява човешко и гражданско

достойнство. Защишава открито началника на околийската болница – руснака д-р Юриев, обвинен в нихилизъм и арестуван. Съпричастието си към репресираните либерали – Петко Славейков, Петко Каравелов и Драган Цанков – изразява със стихотворение, което Борис Йоцов публикува, добавяйки заглавието „Бъдете бодри!“ (Йоцов, 1934, сс. 64-67) – един от малкото поетически протести срещу Батенберг. В цялата си политико-административна дейност Харалан Ангелов е безкомпромисен за отстояване както на своите принципи, така и тези на либерализма.

Връщайки се в Шумен, е председател на читалищното настоятелство в периода от 16 ноември 1881 г. до 27 януари 1882 г. (Окръжен държавен архив – Коларовград, ф. 33к, оп. 1, а.е. 7; Протоколна книга на читалище „Свети Архангел Михаил“ 1881 – 1885 г.). Протоколната книга за дейността на читалище „Свети Архангел Михаил“ е ценен документ за духовния живот в града. Тя е информация и за добре планираната активна работа на Ангелов за разширяване на културните контакти на неговите съграждани, за съхраняване на родолюбието им чрез подходящ избор на пиеси за театрални представления, чрез благотворителни инициативи за българите в Македония и поддържане на българската им принадлежност. Важна е също прецизно водената отчетност, както и постигнатото единомислие, разбирателство между членовете на читалищното настоятелство. Организаторските умения на Харалан Ангелов наистина заслужават внимание и при реализирането на следващи важни социални, културни и граждански идеи като кмет на Варна и за втори път – окръжен управител на Разград. От февруари 1882 г. до април 1888 г. шуменецът отново обвързва живота си с Варна, вече не като учител, а политически – секретар на общината, след време – заместник-кмет и два пъти кмет на града. През същия период е избран и за депутат – в IV Обикновено народно събрание (27.VI.1884 г. – 6.IX.1886 г.). Противник на Режима на пълномощията, подписва изявлението от името на 143 депутати либерали срещу Закона за изменение на Конституцията (Търновска конституция, 1884, I, 58). Заради морала, отговорността и принципните си действия е уважаван от своите съпартийци и опоненти, а дори в отношението има и известен страх, прикрит от идеята да бъде „купен“ чрез министерски портфейл (Стоилов, 1996). Варненските архивни документи за изследвания автор са добре запазени, макар и да са съхранявани в различни фондове. Местната преса също е информационен източник. Институциите – библиотека, музеи, архив

– поддържат паметта за петия кмет на Варна. Приносът му за европеизиране на бъдещата морска столица на България е оценен и не е забравен.

Харалан Ангелов два пъти е кмет на Варна – от 20 май 1885 г. до 12 януари 1888 г. и от 27 февруари до 12 април 1888 г. (Мирски, 1928). Той е „първият кмет поет на Варна” (Дряновски, 2010, с. 93), а и за преустройството на града, потънал в ориенталското минало, също е необходим духът на творчеството – Варна няма здравни заведения и санитарно-хигиенни условия, няма водопроводна мрежа, малките улици тънат в кал. С икономическа прозорливост, перспективно европейско мислене и ангажимент на държавник и гражданин Ангелов динамизира своята дейност, чиито резултати да са максимално полезни за варненското общество. По време на първия мандат на Харалан Ангелов е одобрен план за общата канализация на Варна – хигиенните норми винаги са приоритет за администратора, общественика и човека Ангелов. Започват мащабни строителни дейности – разширяват се и се именуваат улиците, поставя се каменна настилка, оформя се централният площад „Мусалла”, определят се парцели за обществени и частни сгради, магазини, както и за първите хотели. Отпуснат е заем за дострояване на Катедралния храм „Свето Успение Богородично”, а първата литургия е отслужена на 30. VIII. 1886 г. (*Катедралата във Варна - един символ на 130 години*, публикуван 30. 08.2016). Във връзка с големи пожари бързо е реорганизирана пожарната команда, като е осигурено и ново противопожарно оборудване (Дряновски, 2010). В края на града е обособена чаршия (Дряновски, 2010). Екологичните решения на кмета и общинските съветници са с много акценти – шумът от занаятчийските работилници е отдалечен и не пречи на почивката на жителите, въздухът не е замърсен, варненци не са лишени от поминък, а продължава и естетическото аранжиране на важни градски пространства. Разширена е територията на градската градина, чието създаване започва предишният кмет – Михаил Колони. Оформянето на голям парк е важен елемент от модерното градоустройство и поредното доказателство за европейско мислене. Залесена е местността около прокарвания път към „Сандрово” – лятната резиденция на Батенберг (Томова и Бозова, 2010). Варна безспорно променя ориенталския си облик. Поставено е дори началото на курортното дело с експлоатирането на морските бани срещу наем (Мирски, 1928). На пристанището в морския град започва да работи парен елеватор, необходим за вноса и износа на зърнени храни (Панайотов, 2015). Повишава се жизненият стандарт на варненци. В спомените на Христо Мирски има интересни статистически данни –

своеобразен рейтинг на успехите на Харалан Ангелов (Мирски, 1928). Той е първият кмет на Варна, който започва да публикува в отделна брошура общинските бюджети (Мирски, 1928). Спазва важен етически принцип за публична отчетност на общинските финансови разходи, не взема еднолични решения и при втория си мандат като окръжен управител на Разград също продължава тази традиция.

Кметът на морския град Харалан Ангелов действа отговорно и държавнически във връзка с важни за България исторически събития – Съединението, Сръбско-българската война, както и при опита за преврат срещу Батенберг от август 1886 г. Когато започва войната със Сърбия, на практика прилага принципа на обществената солидарност – Общинският съвет гласува да се финансират медицинските екипи на фронта, но и да се отпусне материална помощ за семействата на бедни войници, които са на бойното поле в защита на Отечеството. Събитията от август 1886 г. са опасни, драматични, тъй като превратът е военен. Либералите във Варна са разединени, населението е етнически разнородно, информацията е противоречива. Има опит Харалан Ангелов да бъде арестуван от майор Сарафов, който е на страната на преврата. Именно кметът обаче е организаторът на митинг в подкрепа на Батенберг (Денчев, 1998). Решението заслужава внимание по две причини – шуменецът е уволнен като окръжен управител на Лом-Палански заради своенравие на Александър I. В конкретната ситуация Ангелов би могъл да действа против възстановяването му на българския престол. Изборът на Харалан Ангелов да призове варненци в защита на Короната е на политик и човек с отговорност към държавността. След Ангелов кмет на града е Киро Меразчиев, подкрепен от Народнолибералната партия на Стефан Стамболов. Общинските съветници демонстративно подават оставка, защото Меразчиев е неграмотен, няма постоянни доходи, не притежава имоти (Нова България, 1888, I, 13). Решението е и акт на несъгласие с политиката на Стамболов.

Малко преди повторните кметски избори, проведени на 6 март 1888 г. и спечелени отново от Харалан Ангелов, във вестник „Нова България” е отпечатана дописка: „Г. Ангелов е познат не само на Варненци, а и на Шюмненци, Разградчане, Ломчане, гдето е бил окръжен управител, и секи изговаря с почит името му: *честна душа*, тъй щото...и дяволите да излязат немогът го учерни...” (Нова България, 1888, 16, с. 1). Успехите при първото му управление на Варна са видими. Ангелов има авторитет, а за жителите на морския град не са без значение и неговата образованост, владеенето на чужди езици, културното ниво. Помни се

и пряката му обществена дейност, свързана с духовното развитие на Варна. Харалан Ангелов е сред учредителите на новата гражданска организация, наречена „Книжевна дружина“, чиято цел е да възпитава образован, модерен тип читател, с ниво на обща информираност, който желае да обогатява своя интелект. В Устава на тази културна формация, като един от неговите автори, Ангелов обръща внимание на организирането на читалищната и театралната дейност. Записани са и правилата за поведение на обществени места – важен акцент във връзка с формирането на навици, които отговарят на модерността, на европейската представа за добър гражданин (Устав на Книжевната дружина в Варна, придружен от Правилника, и Отчет на същата дружина за I-й година 1883-84, 1884). По време на първия кметски мандат на Харалан Ангелов варненската „Книжевна дружина“ прекратява 4-годишното си съществуване, но книжният ѝ фонд става фундаментът на градска библиотека. Въпреки че през м. март 1888 г. за втори път Ангелов е избран за кмет на морския град, няма фактическа възможност да продължи да работи за европейския облик на Варна и за духовната култура на жителите ѝ, тъй като скоро е освободен от длъжност, отново по политически причини.

Почти веднага е назначен от правителството на Стамболов за втори път на длъжността окръжен управител на Разград – от март 1888 г. до май 1892 г. (Дряновски, 2010). Шуменецът има административен опит, успешно реализирани идеи, а и амбиция да направи повече за Разградски регион, отколкото при краткото заемане на поста преди 7 години. В архива на Чилингиров е запазена отпечатана брошура-отчет за първата година от дейността на Ангелов с втори мандат на окръжен управител. На първата страница се чете: „Изложение на положението на Разградский Окръг, представено на Окръжний Съвет по време на редовната му сесия през 1889 г. от Разградский Окр. Управител Х. Ангелов, Разград, Скоро печатница на Симеон Икономов, 1889 г.“ (ЦДА – София, ф. 108к, оп. 2, а. е. 593, л. 124-144). **Този информационен източник не е проучван.** В ГЛАВА ТРЕТА на дисертацията за първи път е осъществено обстойно изследване на документа, като са направени съответните обобщения. Докладът на окръжния управител подробно запознава със стопанската, промишлената, хигиенната, образователната ситуация в Разградски окръг. Съдържа детайлни справки и таблици. Изложението не е статистика, а обективен аналитичен коментар на проблемите в региона, на постигнатото за една година, както и на пропуските в организацията на дейностите. Всички наблюдения, характеристики, справки,

изводи са подредени в раздели. Структурирането на информационния блок, задълбоченият анализ, прецизността, публичното огласяване на постигнатото и неосъщественото са изненадващи за този ранен исторически момент. Особено внимание е отделено на браконьерството и безконтролната сеч. Окръжният управител поставя като държавен проблем опазването на делиорманската гора. Тази негова инициатива е колкото административна, толкова и гражданска, обединяваща политическата добросъвестна активност с обществената ползност. Харалан Ангелов е може би първият държавник, за когото има писмени доказателства за реален принос в опазването на родната природа. Борбата му обаче срещу незаконния дърводобив засяга интересите на местни „предприемачи” и тази е причината да бъде освободен от заеманата длъжност. Публичният отчет на Харалан Ангелов за едногодишната му дейност като окръжен управител на Разград е съставен като своеобразен устав. Той е декларация за посветеност на административния ръководител, но и гражданина, и човека Ангелов, на младото българско общество. Изложението е образец за качествена работа, за сполучлива организация на чиновническия апарат. Съставено преди повече от 130 години, изненадва не само със структурна организация, детайлност и критичен дух, но най-вече с идеята за достъпност, публичност на важни документи – модерен манифест за себеизразяване, за принципност, за неосребрено достойнство. И всичко това – след първата година на управление. Отчетът е прецизно подготвен от самия Ангелов – съдържа и извинение, че не е успял по-рано да го напише, тъй като си е счупил ръката – лична ангажираност и отговорност, неприсъща за административно-бюрократичното мислене на много от държавните чиновници.

През 1892 г. Харалан Ангелов е преместен в Стара Загора – отново като окръжен управител. Остава на тази длъжност до май 1894 г. Стамболов няма доверие на шуменеца заради неговия принципен либерализъм, моралност, гражданска позиция. Според Чилингиров за изборите през 1893 г. в Стара Загора е изпратен друг представител на правителството, който „да ги проведе по-умело” (Чилингиров, 1914, с. 37), а на Харалан Ангелов е предложен отпуск. На следващата година, няколко дни преди Стамболов да подаде оставка, Ангелов отново е преместен на работа в Делиормана – за трети път получава назначение за разградски окръжен управител, но не заема длъжността по морално-етични причини, въпреки че правителството на Константин Стоилов не го уволнява. През последните три години от живота си Харалан Ангелов е председател на Окръжния съд в

Ловеч, където се съхранява вероятно последният му фотографски портрет (ДА – Ловеч, ф. 42к, оп. 3, а. е. 2). Макар да няма академична юридическа подготовка, за назначението на Ангелов влияние оказват както неговата образование, културна информираност, така и принципността, авторитетът, продължителният и успешен административен стаж.

В съграждането на българската държавност Харалан Ангелов не се вестява за кратко и не допуска разминаване между думи и дела. Личният пример е високо в йерархията на ценностите му. Ангелов е един от първите регионални административни ръководители в Княжество България с радикална политика за раздяла с ориенталското. Инвестирането в инфраструктура, в социални дейности е модерно мислене на родолюбец и европеец. Носи знака и на отчетност, която е документирана. Харалан Ангелов е от малкото политици след Освобождението, които не увеличават „гюбрето” (Ботев, 1874, с.1) във властовите институции. Не си задава и „въпросите на приспособленчеството, нагаждането, преориентирането, преобразяването... – как, докъде, в каква степен могат да бъдат очертани границите на компромиса между персоналният почерк и властовия дискурс” (Дойнов, 2013, с. 88). Около името на Ангелов няма скандали. Уволняването му от различните длъжности е част от партийните задкулисни игри, но остава морален в уважаването и прилагането на либералните идеи.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА: Другото „лице” на човека Харалан Ангелов – извън политиката и изкуството. Другото „лице” и на паметта

*„...но днес ил утре
сред тоя същия народ
ще бъде паметта ти мъртва”.*

Харалан Ангелов, „Горчив спомен”

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА на изследователския труд обобщава проучванията на интереси, занимания, развлечения и увлечения на Харалан Ангелов, които са извън мрежата от административни задължения и политически ангажменти. Пристрастията на Ангелов са „смес” от друга и неочаквана негова различност. Тази поредна другост е вид свобода човекът Харалан Ангелов да бъде себе си – българин, но и европеец. Конкретната част на дисертацията добавя към името на Харалан Ангелов ново информационно поле. Интересът към нумизматиката и археологията не остава само в ограничения обхват на нетрадиционно,

специфично и модерно хоби. Има ценностни ориентири – вид търсачество, изучаване на културата по българските земи, „попълване” на знания за исторически събития, ново гражданско поведение за опазване на старината, популяризиране извън Балканите на славното културно-историческо наследство. За Харалан Ангелов има запазени писмени сведения като човек и гражданин с екологична култура. Отношението към природата като ценност е ново явление дори за модерната европейска цивилизация, към която България току-що започва да се присъединява. Ангелов разбира отговорното отношение към феномена природа и като стъпка към трудното единение на българите. ГЛАВА ЧЕТВЪРТА на научната работа „затваря” и рамката на бледата памет за Харалан Ангелов. В своята книга за времето, човека, историята – „В памет на Паметта” – Мария Степанова здраво „забожда” живота в рехавата завеса на паметта. Този „живот трябва да се подаде отнякъде – поне веднъж да се покаже, да си каже всичко. В края на краищата той се е състоял от интензивно четене, а значи и от мислене..., да се прояви – като гневен абзац” (Степанова, „*В памет на Паметта*”, публикуван 16.06.2019). Не само в XIX и XX век, но и във века на интернет и свободния достъп до всякаква информация, паметта за Харалан Ангелов не е „потърсена” – „Сякаш за зъл присмех над българската любознателност и ученолюбивост” (Данаилов, *Народните будители и тяхната съдба*, публикуван 3.XI.2018).

4.1. Стъпки в неочакваното

В живота на Харалан Ангелов като човек на изкуството, политик, административен ръководител, общественик и гражданин има едно неотменно „присъствие”, което не преминава през никакви флукуации – природата. Тя е голямото пристрастие на шуменеца – без значение къде живее и какво работи. Природата е феноменът, който оставя знаци в поезията на Ангелов, в неговото политическо битие и извън творческо-административната му дейност. За човека Ангелов тя е оставане при-рода, опазване на живота, гаранция за бъдеще на нацията. Осъществявайки политическите си дела, шуменецът има и личен ангажимент в регионите, които управлява – да се грижи за баланса *човек – природа*. Тя е истинският – съвършен – творец и с него човекът не трябва да допуска да губи връзка. Съхраняването на природните ресурси, контролирането на недобросъвестната човешка дейност е нов модел на поведение и възприемане на природата като ценност. Европейското мислене на Харалан Ангелов свързва екологичната култура с отговорното отношение към

феномена природа. Призовава това отговорно отношение да е един от приоритетите в управлението не само на регионално, но и на общодържавно ниво – мислене в перспектива, „иновативна” крачка към разумно ползване на природата и нейните богатства. За превръщането на българина от враг в пазител на естествените ресурси са необходими и единение, личностно съзнание, силен морален код – граждански идеи, с които Харалан Ангелов се ангажира още преди Освобождението. С голяма вероятност учениците в Жеравна са първите, които имат своите „екологични” уроци на открито. За Ангелов, който от дете често боледува, разходките в планинската света обител са не само емоция, а и здраве, усилие на волята, култура на поведение, позитивно мислене, постоянство, самодисциплина, дори регулиране на битовите проблеми. Разбира се, в своите туристически пристрастия Харалан Ангелов не е изключение, но организираният туризъм в България е с много късна реализация – 1895 г. Традиционното събиране на българските еснафи на „Траката” край Варна, в което през 1872 г. участва и Ангелов (Четвърти годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1909), има просветно-културни акценти, тъй като се провежда на 11 май. За тогавашния жеравненски учител Харалан Ангелов, който е живял във Варна, мястото е знаково и като природа, и като патриотичен код, тъй като за местността „Траката” има легенди за тракийски погребения – внушения, задоволителен аргумент за които е самото наименование на конкретната територия. Независимо дали тъгува за гората на родния край, дали благоговейно съзерцава могъществото на Балкана, дали възхитената душа на поета „общува” с Рила планина, или е туристът пътешественик, видял Алпите, природата освобождава шуменеца и от собственото му его. За човек като Ангелов, с интелект и културна осведоменост, тя е „път, още неизвървян... в действителния свят, път-символ на оня, по който с наслада вървим в своя вътрешен, идеален свят; нищо чудно, че понякога... е трудно да изберем посоката...” (Торо, *Ходенето*, публикуван 20.11.2002)². За Харалан Ангелов природата е познание, а срещите с нея – поклонничество, любов към мъдростта – концепция и на античния свят, с която Ангелов вероятно е запознат, като се имат предвид и художествените текстове, и административно-гражданската дейност на изследвания автор. Макар природата да не „напуска” тясното поле на политиката, макар и в творчеството на Ангелов да има „запазено място”, извън променливия политически свят и различните нюанси на духовно трудене, Харалан Ангелов има ново отношение към природата – тя е

² Есето на Хенри Дейвид Торо е от 1862 г. – (б.а.).

наслада за сетивата, приближава към щастието, опазването ѝ е добродетел за съхраняване на живота и човека, а спазването на нейните закони – физическо и душевно здраве. За Ангелов природата е ценност – ново мислене с европейска модерност, другост в патриархалното битие.

Културните интереси на Харалан Ангелов извън изкуството и политиката не са в координатите на традицията. Нумизматиката е специфично, неафиширано, модерно и скъпо хоби – „прохожда” в България след Освобождението. Ангелов е страстен колекционер. В неговия архивен фонд в Шумен се съхраняват две много сполучливи графични рисунки – дело на самия Харалан – на златни монети от античния период на нумизматиката. Към тях има и подробно описание на изображенията на аверса и реверса (**Виж за подробности дигитализираното Приложение, където са публикувани за първи път – б.а.**). Стилиан Чилингиров уточнява, че поетът притежава уникална и впечатляващо богата сбирка от монети, за която в Шумен „мало и голямо знае” (Чилингиров, 1914, с. 38). Харалан Ангелов дори използва пътуването до Швейцария, извън планираното лечение на туберкулозата, като възможност да попълни нумизматичната си колекция. Във фокуса на тази събираческа активност не е само интересът към нетрадиционното, европейското, но и историческото знание, проучването на културата по българските земи. Това е ново информационно поле за конкретните събития, станали причина за отсичането на монетите. След смъртта на Ангелов „съкровищницата” не е открита. Отношението към старината, към руините на Преслав легитимира и други вълнения на Харалан Ангелов още от юноша. С тях са свързани пристрастията му към първите археологически проучвания в родния край на поета през 80-те години на XIX век (родът на Ангелов е от Преслав – б.а.). До Освобождението развалините на престолнината за шуменца са тъжните сенки на старата слава, напомнящи за българското смълчаване. Когато през м. юли 1884 г. Константин Иречек, тогава директор на Народната библиотека, посещава Варна, заместник-кметът Харалан Ангелов го придружава в предстоящата му обиколка около Преслав (Метев, 2012). От една страна, изпълняване на служебни задължения, а от друга – „насищане” на любителския интерес към първите свободни археологически проучвания (Всъщност чешкият историк посещава и старините северно от турското село Абоба, но не допуска, че са по-ранен държавен център; българска столица Плиска е открита в края на XIX век – б.а.). Първият археологически план за комплексно изследване на важния макротопоним Велики Преслав е от 1887 г., като на

разкопките работи Карел Шкорпил (Стоянов, *Инженерно-геодезическо заснимане на археологически разкопки*, публикуван 2014). По това време Ангелов е кмет на Варна. Не бяха открити данни за негова лична причастност към проучванията, но хипотетично би могло да се мисли за удовлетвореност от първите стъпки в непозната за националния интерес област, каквато е археологията. За любителя археолог Харалан Ангелов огледът на руините, макар и в ранна фаза, е позитивен знак с културна актуалност – създава бъдеща възможност да се огласи славното българското минало както пред европейския свят, така и в Княжеството. Начало е на съзнателно и отговорно опазване на старината, ново гражданско поведение. Вече беше уточнено, че като човек на изкуството Харалан Ангелов не е в матрицата на възрожденското слово и дело. Остава незабелязаният родолюбец. Като политик и административен ръководител не е „послушник” на властта, но запазването на личния морал и ценности е в служба на България. И в двата случая неговата различност е обществено неразбираема. Затова лириката остава изкуството за спасение от светлините на модерните политически нюанси. И от хората. До самотника Харалан Ангелов – сарказмът на Димитър Подвързачов: „В мойто джобно тефтерче аз внасям бележки – Мълчаливи числа, без хвалба и без хула; Тук четворка, там тройка, за грешки по-тежки; На живота – две с минус, на хората – нула...” (Подвързачов, 1993, с. 61). Извън творческото поле и политическите ангажменти Ангелов също има своята „разграничителна бразда”. В пристрастията му обаче и към нумизматиката, и към археологията се проектира не само човешки интерес към познанието с модерни нюанси, но и позитивният знак за посвещаване в друг вид служба с културна значимост – отново на българското, на историята на българската древна земя, на свободата свободно да се конструира атриумът на националното.

4.2. Метаморфозите на паметта от вчера и днес

Земните дни на Харалан Ангелов Василев завършват в самота и пълна забрава. На 25.07.1904 г. поетът умира от туберкулоза в Шумен (Чилингиров, 1914). „Смъртта му остава незабелязана от обществеността и пресата, той си отива тъй тихо, както и тихо е живял” (Дряновски, 2010, с. 98). Подобен акцент има и в кратка статия във вестник „Ден” от 1907 г. (Данните за статията са от архива на Чилингиров; ЦДА–София, ф. 108к, оп. 2 – б.а.). В настоящия научен труд беше уточнено, че информацията за живота и книжовната продукция

на Ангелов е на неговия съгражданин и биограф – Стилиян Чилингиров, който лично го познава. Според Уикипедия обаче Харалан Ангелов е починал във Варна (Уикипедия, *Харалан Ангелов*, публикуван 12 май 2019 г.). Освен погрешно утвърденото име на поета, политика и гражданина **Харалан Ангелов Василев**, изписвано като Харалан Василев Ангелов, този е другият парадокс. Разбира се, в свободната онлайн енциклопедия промяната на представителните данни е възможна, а в конкретния случай – и необходима – за преподаване на неподреденото. Където и да е гробът на Харалан Ангелов, вероятно с времето е заличен, както и паметта за човека, а този проблем вече има своите етични измерения. Френският изследовател на паметта и идентичността – историкът Пиер Нора – твърди, че „живеем във време на световен възход на паметта” (Нора, 2004, с. 19). Поставена в парадигмата на критичността, констатацията няма силата на доминираща съвременна културна идея за развитието на българското общество. Ето и доказателство в лирическия глас на Харалан Ангелов още от 1875 г. – стихотворението „Горчив спомен”:

...но днес ил утре
сред тоя същия народ
ще бъде паметта ти мъртва...
О, знаеш, как се той отплаща!
на любовта ти – рой врази,
за почитта ти срам ти връща...
служи му, той ще те презира,
свети му в черния затвор –
от теб ще бяга кат от мор
и в мрака по ще се завира.

(Йоцов, 1934, с. 17)

Във варианта на „нашето” селекцията определя националните мащаби на забравата, а с влиянието на императивите на съответното време „белите петна” на паметта радикално се институционализират. В българската народопсихология честването на паметта е самоуспокоение – като моментно смирение и като продължението му – рекламирано празнично манифестиране на липсващото. В индивидуален план паметта би могла да има по-дълъг живот. Когато Харалан Ангелов умира, тъй като не създава семейство и няма деца,

роднините на поета влагат усилия да „спасят” паметта му, макар че поетът приживе сам се е обрекъл на забравата. Стилиян Чилингиров публикува в „Българска сбирка” паметно слово за покойника с характеристиките на представителен литературен портрет – „Един учител поет – Харалан Ангелов (25 юли 1904): Литературен портрет” (Чилингиров, 1904). Получава и ръкописите на шуменеца, за да популяризира неговото творчество. След четири години обаче Ангел Ангелов – брат на Харалан – иска Чилингиров да върне архива на поета, тъй като не е изпълнил обещанието си да публикува стихотворенията на възрожденеца. Когато през 1914 г. се навършват 10 години от смъртта на Харалан Ангелов, Чилингиров вече е готов със своя научен труд за твореца – „Харалан Ангелов – Принос към нашата доосвободителна поезия” (Чилингиров, 1914). С тази монография той кандидатства за частен доцент в Софийския университет. Друг роднина на Ангелов – племенникът Ангел Николов – до края на живота си „поддържа” паметта за своя чичо, като внася суми във фонда, учреден от читалището в Жеравна на името на Харалан Ангелов (ДА – Сливен, ф. 138к, оп. 1 – Фонд Народно читалище „Единство”, с. Жеравна). В свое завещание от 1933 г. същият Ангел Николов, юрист, член на Върховния административен съд, има изрично желание: „Пункт 2. Всичките ми акции от Съединените Тютюневи Фабрики и Съединените Български Банки, на стойност номинални около 300 000 (триста хиляди лева),...оставям на Шуменската Община за образуване на един Фонд, който да носи названието „Фонд Никола и Хараламби Ангелови”, задачите на който Фонд да се определи от Стилиян Чилингиров и Професор Михаил Арнаудов, бих желал да се има пред вид образователното дело в Шумен...”(ЦДА – София, ф. 108к, оп. 2, а.е. 1128, л. 6). В своето волеизявление племенникът потвърждава, че чичо му Харалан Ангелов трябва да бъде запомнен преди всичко като гражданин и човек. Вероятно това благотворително желание е вид компенсация за постоянната финансова подкрепа, която Харалан Ангелов оказва на семейството на брат си Никола, а и след смъртта на поета неговата къща във Варна остава на Никола. До м. май на 1943 г. няма изработен Устав на Фондацията, а парите наистина биха били от полза за образованието на шуменските ученици, особено в последните години на Втората световна война. Средствата са блокирани, а кметът на Шумен изпраща покана до Чилингиров да изпълни своя дълг (ЦДА – София, ф. 108к, оп. 2). Липсва информация за „пътя” на парите след 1944 г.

В статията си „Разширяването на паметта” Бойко Пенчев очертава агресивното умалвяване и смаляване на и без друго корозиралата българска памет: „Претоварено с информация, глобализиращото се общество бърза да се освободи от „излишното”. Дори националната идентичност...все повече започва да се свежда до семпъл набор от образи, а всичко останало потъва в небитието. В България, където „работата на паметта” и без това няма особени традиции, тази тенденция е особено силна” (Пенчев, 2002, с. 6). Днешната българска памет за далечното възрожденско време „гравитира” между фалшивото обезсмъртяване и „пълноценното” забравяне. „В „отечествените територии” на забравата няма нито желани места за срещи, нито възможности за сладки разговори или тъжни изповеди, тъй като в тези „места” се идва не по желание, а по принуда” (Мизов, 2016, с. 193). Паметта за Харалан Ангелов Василев е „размита” във времето. Преди – изкуствено поддържана от добротворство като носталгия и съвест на най-близките до поета. Днес – паметта е „запълнена” с именуването на улици „Харалан Ангелов” в няколко града, свързани с личността му; с все още окачен портрет на стената на жеравненското читалище; с една страница от романа на Цончо Родев „И стана ден”; с кратка информация в представителни общински сайтове, а дори и в Уикипедия – макар и с изненадващи констативи. Във всички случаи – травматично изтласкване.

Метаморфозите на паметта за Харалан Ангелов всъщност са парадоксално еднакви – няма изменение. Има продължаваща инерция за спускане на завесите, за потъване в съня спасение и „незабележимото хлътване в небитието” (Степанова, „В памет на Паметта”, публикуван 16.06.2019). Атанас Далчев казва, че творците от миналото могат да бъдат „живи”, ако започнем да „спорим с тях като с наши съвременници” (Далчев, 2002, с. 170). Преди това трябва да бъдат „намерени” в индивидуалната памет, а после и конкретизирани в колективната памет (Халбавакс, 1996). Така „размразените” паметни могат да служат като информативна база, като емпиричен материал” (Мизов, 2016, с. 309) за следващи поколения, които не биха пожелали да бъдат погълнати от институционално-канонично „спиране” на паметта. Стимулирането и конструирането на ново изследователско научно поле винаги ще е необходима и радикална стъпка за ограничаване на другото поле – на забравата.

ГЛАВА ПЕТА: Приложение. Харалан Ангелов и маршрутите на душата. Непубликувани страници

„Да се чете е умение, което клони към залез именно в епохата, когато всички са грамотни”.

Георг Брандес, „Литературата на XIX век”

Последната глава от научния труд съдържа **11 (единадесет)** архивни документа – емпиричен материал от ДА – Шумен, ДА – Сливен и от личен фонд в Жеравна, които са свързани с творчеството на Харалан Ангелов, с учителската му работа в Жеравна и с граждански изяви след Освобождението. **9 (девет) от текстовете са ръкописи, които се публикуват за първи път, а някои от тях са и новооткрити. Един от другите оригинали е авторска занимателна задача на Харалан Ангелов. Обнародвана е и първата страница от негова тетрадка с ранни стихотворения.** Интегрална част от настоящата дисертация е Приложението в дигитализиран вариант. Към него има още **5 (пет) файла** с допълнителна информацията за поета, композитора и нумизмата Харалан Ангелов. Публикуваният текст на песента по повод заклеването на българската войска в Шумен е за съпоставка със същото произведение, но вече със заглавие „Завет”, след като Борис Йоцов го редактира. Друг файл е с нотите на конкретната песен – отново дело на композитора Харалан Ангелов. Същият файл съдържа и кратко стихотворение – възможна идея и за патриотична песен – вероятно следосвободенска творба. Двете скици на златни монети със съответните описания към тях са забавно отклонение към неприкритата страст на шуменеца – нумизматиката.

Номерацията на архивните документи, въведена по-долу, уточнява техния брой. Тя не съответства на последователността на файловете от дигитализираното Приложение, тъй като тяхното именуване повтаря фонда, описа и архивната единица, с които оригиналите на текстовете са заведени в съответния Регионален държавен архив.

Справка за публикуваните в дигиталното Приложение 11 документа:

№ 1. Първа страница на тетрадка – „Разни Стихотворения на Хар. А. Ратов” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 6, л. 1 /лице/.

№ 2. „Плач Давидов за Саула и Йонатана” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 36, л. 6 /лице и гръб/.

№ 3. „Откак Амур...” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 40, л. 2 /лице/.

№ 4. „Един Преславский болярин подканя събраните в престолния град Българи да нападнат на новопокръщания си цар” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 36, л. 7 /лице и гръб/.

№ 5. „Изгубенно дете” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 38, л. 3-4 /лице/.

№ 6. „Поляшки Геройки” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 38, л. 5 /лице и гръб/.

№ 7. „Расход” – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 38, л. 5 /лице/.

№ 8. *Занимателна задача – условно заглавие „Петлю и ярките”* – ДА – Шумен, ф. 691к, оп. 1, а. е. 30, л. 1 /лице и гръб/.

№ 9. „Огледало за успехът на учениците от Главното Училище в Жеравна, От Юний 13. 1870. X. Анг.” – PDF 1-9.

В папка Rechi – Haralan Angelov са публикувани:

№ 10. *Реч на Харалан Ангелов по повод 25 години от смъртта на Любен Каравелов* – ръкопис от ДА – Сливен, ф. 413к, оп. 1, а.е. 31, л. 1-5 /лице и гръб/.

№ 11. *Реч на Харалан Ангелов в памет на Петър Гайков* – оригинал от ДА – Сливен, ф. 413к, оп. 1, а.е. 31, л. 6-11 /лице и гръб/.

В друго историческо време някои от тези текстове остават в периферията на изследователския интерес или „потъват” във фондове на приятели на Харалан Ангелов, а и на колекционери. За систематизиране на информацията в ГЛАВА ПЕТА на изследователския труд е направен подбор на източниците, с прецизен преглед и проучване на голям брой ръкописи, някои от които на повече от 155 години. Почти всички не са датирани. Извършено е дешифриране на текстовете и към тях е обособен рецептивен корпус. Запазена е автентичността на архивните материали, като при тяхното разчитане не са извършвани никакви стилистични редакции. Произведенията са от разширен жанров кръг –

стихотворение, елегия, анекдот, миниатюра в проза, дидактични сказки, гатанка, публицистика. Приложението създава информационно поле – от познатото, но забравеното за Харалан Ангелов, към напълно неизвестното; от даскал поет към опитите в проза. Творбите, които вероятно са написани между 1863 г. и 1877 г., са „изключени” от селекцията и на Чилингиров, и на Йоцов. Темите за приятелството като избор и страдание, за самотата, за духовната творческа любов не са в диалог с героичния български времеви пласт, а историческото време на модернистите още не е дошло. Тези произведения на Харалан Ангелов имат знаково съдържание като компонент от верига идейни модели с културна значимост. Част от „платформата” на различността при изследвания автор е и патриотичният текстови елемент. Отново не е романтично-бунтовен, курсивно-разпознаваем, но присъства като код, който трябва да бъде дешифриран. Затова публикуваните в Приложението прозаични текстове на Ангелов също не биха могли да имат битие във възрожденската епоха, тъй като читателският статус е друг. Публицистично-патриотичната реторика на новооткритите две речи, написани между 1903 г. и 1904 г., се „вмества” в културноисторическата ситуация от началото на ХХ век, но създава тягостна релационна мрежа от въпроси – за обърканата българска душа, за инертността-навик, за барометъра на паметта, за катастрофата на националната идентичност. В този смисъл двете паметни слова на Харалан Ангелов имат граждански ориентир – призив родолюбието да има здрава вътрешна опорна точка, а не жезъл, за да излезе обществото от духовната и социална кома.

Една от първите творби на Харалан Ангелов – **„Плач Давидов за Саула и Йонатана”** – е написана около 1863 г., тъй като е в тетрадка, чиято корица съдържа информация за ранни стихотворения (виж дигитализираното Приложение). Тази елегия прескача границата на патриархалния катехизис, интерпретирайки в нравствено-психологически аспект старозаветни мотиви – една от спецификите на Харалан-Ангеловото творчество. Текстът проектира кодовете на по-късни за националния литературен живот образи и идеи – братската любов между хората като общуване на душа с душа, изборът на достойни приятели, страданието от тяхната загуба, болезнената самота. Те очертават периметъра на важни знаци на човешката вселена, но са „под камък” за 60-те и 70-те години на българския ХІХ век. Във възрожденската литература преди създаването на „Плач

Давидов за Саула и Йонатана” няма друго сходно произведение. Стихотворението „**Откак Амур...**” (заглавие според инициалния стих – б.а.) е реализация на творческо взаимодействие с ренесансови европейски модели. Образът на игривата персонифицирана любов–Амур не съответства на конвенционалното във възрожденската литература. В атмосфера на утвърдена идейна актуалност Харалан Ангелов създава текст за любовта не само като духовна емоция, но и като знак за неспокойното търсачество на творческия дух. Разкодирано в този ракурс, творчеството е сакрална сфера на пълноценно битие. Златните стрели на Амур поразяват творческата личност, чието страдание се „люшка” между „*сладост, и болезна люта*” – бъдещи акценти в зоната на модерността. Въпреки че поетичната стилистика не е в границите на „високата” литература, стихотворението не е лишено от значимост за българското възрожденско наследство. Съвременната рецепция на текст, „роден” поне преди 143 години, подкрепя идеята, че творбата „Откак Амур...” на съдържателно-образно ниво създава внушения в естетическото поле на бъдещата модерна поезия. Сказката „**Един Преславский болярин подканя събраните в престолния град Българи да нападнат на новопокръщания си цар**” генерира кодови значения, пряко свързани с драматургията на Добри Войников – пиесата „Покръщение на Преславский двор”. Формиращата се възрожденска четяща аудитория бавно се откъсва от традиционната нагласа за буквално възприемане на художествените текстове. В този смисъл творбата на Харалан Ангелов, неправилно тълкувана, наистина би могла да предизвика „трус или шок” (Трендафилов, *Рецепция и литературознание: общи положения*, публикуван 3.11.2014) сред публиката. „Българите – читатели и зрители – все още не разбират, дори не предполагат условността на художественото изображение. Не е изградено усещането за дистанция между реалност и художествено изображение” (Гергова, 1984, с.150). С борбата за самостоятелна българска църква времето след 1868 г., когато Харалан Ангелов написва сказката, е мощно обществено-политическо движение за признаване на българската нация. Актът на покръстването при Борис I в текста на Харалан Ангелов носи исторически послания към българското общество, но възрожденската аудитория трябва да „разчете” провокацията и това да доведе до нов ценностен регистър. Българският народ ще може да обере плодовете от добрите семена, които е започнал да засява, ако е обединен. Не успее ли да направи това, вещаенето за бъдещето не е шифровано – българският род ще бъде заличен. Поради разпространеното влияние на езическите вярвания при прабългарите и славяните,

окултните предсказания са популярни сред християнското население. Поне двадесет и пет години след Харалан Ангелов интересът на Иван Грозев към окултно-мистичното ще го впише „в централния ръкав на символизма“ (Ефтимов, 2012, с. 260). Но и Харалан Ангелов, като Иван Андрейчин и Иван Грозев, „едновременно избързва и закъснява“ (Ефтимов, 2012, с. 260). Сказката „Един Преславский болярин...“ е възможност и за „реабилитиране“ на шуменския поет като творец без пристрастие към патриотичния дискурс. Дидактичната сказка „Изгубенно дете“ е допълнение към опита за „излизане“ от познатия профил на изследвания автор. „Лекцията“ на учителя е литературна теорема за пътя, по който българското общество ще постигне своето спасение. Харалан Ангелов заявява причастност към великото пробуждане в текст, който, на пръв поглед, интерпретира популярен мотив, но на идейно ниво е утвърждаване на намирането на българското от самите българи, които са се събудили, излезли са от страшната гора на робството и са на прага на влизането в своя Ханаан. В контекста на десетилетието преди Освобождението – дошъл е моментът за завръщане към праначалото, а в бъдеще – и за създаване на идеална държава. Тази дидактично-просветителска приказка има гражданско-политически акценти и се вписва във възрожденския наратив. Но патриотизмът на Харалан Ангелов не създава естетически образи при доминация на въздействаща словесна емоция. Не е субстанциално ясен, отново не е във времето. В съответствие с жанра, анекдотът „Поляшки геройки“ остава действително непубликуван. Той не е сред образците на възрожденската словесност, но заслужава внимание с концепцията за месианизма на поляците, аксиологически ориентиран и към българската идентичност. Идеята за богоизбраност е вид психическа компенсация, вид изтласкване, което да придаде на поляците, респективно – на българите – усещането за собствена значимост, за пълноценност. Историческото минало и паметта за него създават допълнителния фактор. Творбата на Харалан Ангелов отново е генератор на значения в полето на националната идея, които възрожденската аудитория сама трябва да открие. Текстът „Расход“ („Разходка” – б.а.) е поредното доказателство, че творчеството на Ангелов не заслужава да остане в периферията на изследователския интерес. Творбата е миниатюра в проза – много преди новаторството на явлението *модернизъм*. В конкретното произведение човекът е в състояние, близко до медитативното – на празнично наблюдаване и удивление. Този текст легитимира първоестеството като самостоятелен обект – преди Иван Вазов и Алеко Константинов. Трансцендентното общуване с природата чрез

вглеждането в себе си е по-късният модерен естетически проект на Пенчо П. Славейков – „Сън за щастие” (1906 г.) – за европеизиране на литературното битие. Харалан Ангелов, очевидно запознат с перипатетиката на Аристотел, разширява функциите на своята творба. Интимната близост с природата създава чувство на родова свързаност и насочва към българската земя – вечен Едем. В статията си „Що е роман” Петко Р. Славейков определя ума на оформящата се четяща аудитория все още като „млад и неразвит” (Славейков, 1870, с. 79). Отново декодирането на патриотичните конотации в текста „Расход” зависи от менталността на тогавашната публика, която трябва да има съответното ниво на познание. В своето научно изследване за приноса на Харалан Ангелов за доосвободенската поезия Стилиян Чилингиров обобщава: „...той до края на живота си остава един непоправим индивидуалист, гледащ на света и явленията му през свои собствени очила, лишени от прилика с тези на другите” (Чилингиров, 1914, сс. 82-83). Публикуваната в Приложението занимателна задача „Петлю и ярките” (условно заглавие – б.а.) е възможно хумористично „намигване“ на Харалан Ангелов към живота чрез поетиката на логическото мислене като вид модерност. Решаването на гатанката изисква чрез хода на коня върху хартиеното шахматно поле да бъдат разгадани дванадесетте стиха на автора. Закачката е пореден знак за разностранните интереси на Ангелов, допълнение към психологическия му профил – логическата игра се свързва с перспективно мислене, добра интуиция, съсредоточеност. За Харалан Ангелов шахматът е и начин за самоусъвършенстване, а би могъл да е и терапия: в личен аспект – изолиране на ума от туберкулозата; в обществен план – доброволна духовна „карантина” срещу бездуховност и нови „ценности“, тъй като занимателната задача е съставена след уволнението му като окръжен управител на Разград. **Новооткритият оригинал на учителския Дневник на Харалан Ангелов – „Огледало за успехът на учениците от Главното Училище в Жеравна, От Юний 13. 1870. X. Анг.”** – е отпреди 150 години. Образователната писмена находка е културен образец за духовен опит в светлата зона на възрожденската просвета, видима следа в националния архив на Българското възраждане. Артефактът има много висока научна стойност не само защото е източник на информация за учебната програма на училището, за прилагането на класно-урочната система, но и поради напълно запазения външен вид на документа. Дневникът е „огледало” и на учителя Харалан Ангелов – за добросъвестна работа на школската нива. **Непrouчен момент от обществената, гражданската и културната активност на**

Ангелов след Освобождението са реторическите му текстове. Двете речи – по повод 25 години от смъртта на Любен Каравелов и в памет на загиналия за свободата на Македония Петър Гайков – са **новооткрити**, тъй като не се съхраняват в архива на Харалан Ангелов. И двете слова имат едно и също концептуално ядро, един и същи ориентир – те са размисъл за ценностите в новосъградена България, преосмислен възрожденски монолог, но и диалог с българския народ, за неговото настояще и бъдеще, за политическите партии и борби, за новите чорбаджии, за апатичната интелигенция, за просветителството и книжовността. Думите на Харалан Ангелов имат като адресат най-вече младото поколение на Родината. До Освобождението патриотизмът в лириката на Харалан Ангелов не е ясно различим, но го има в определена система от образи, а реално „функционира” в дейността на шуменеца като учител и читалищен организатор. Конкретните речи на Ангелов, написани около 1903 г. и 1904 г., са с белезите на декларативно-обвинително родолюбие – нефалшиво и неосребрено. Като гражданин и човек Ангелов е притеснен от агонията на ценностите, от аномията в обществото. Харалан Ангелов предупреждава за обедняването на българската памет, за деформацията на националното самочувствие в делника и призовава потомството без показност да е пазителят на българското петокнижие – знанието за предците.

Справка за публикуваните в дигиталното Приложение допълнителни 5 файла, свързани с творчеството и живота на Харалан Ангелов:

- 1. Текст (от втора до седма строфа) на песента по повод заклеването на българската войска в Шумен – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 20, л. 10 /лице и гръб/, два файла.**
- 2. Нотите на същата песен – дело на композитора Харалан Ангелов, както и патриотично стихотворение – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 20, л. 9 /лице/.**
- 3. Две скици на златни монети с описания към тях (аверс и реверс) – ДА – Шумен, ф. 619к, оп. 1, а.е. 48, л. 1 /лице и гръб/.**

Публикуването в настоящата дисертация на неизвестни за възрожденската и следосвобожденската читателска аудитория текстове на Харалан Ангелов, а и непознати на специалистите днес, е резултат от задълбочено филологическо и археографско изследване на емпиричен материал от различни архивни фондове. Произведенията попълват фонда на

възрожденската словесност и са принос към българското книжовно наследство. ГЛАВА ПЕТА добавя нови акценти към творческото съществуване на изследвания автор в полето на незапочналата модерност, а така предлага и нов интерпретативен хоризонт за цялата книжовна продукция на Харалан Ангелов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Заключението обобщава резултатите от проучванията във връзка с темата на дисертационното изследване, както и направените изводи в изложението на научния труд. Чрез творчеството на Харалан Ангелов дисертацията представя тезата, че мястото на човека на изкуството в литературната история не би трябвало да зависи само от историческото време, в което живее, защото наложени и възприети от обществото субективни и идеологически внушения превръщат интерпретаторската практика в шаблонно застинала, елиминират възможността за различно възприемане на текстовете. Така културните грешки са неизбежни.

За мястото на един автор в литературния процес значение имат и генерираните творчески образи – проекция на индивидуалните психически особености на личността, преминаващи в съответните текстове. Създаването на определена поетическа образност не е единствено исторически обусловено, а е в пряка зависимост и от характера, от обществените обстоятелства, във връзка с които тя възниква като субективен код на твореца. Изследователският научен труд разглежда именно в този аспект произведенията на Харалан Ангелов.

В лириката и в прозата на шуменския автор има елементи на модерност, незабелязана или съзнателно пренебрегната. Те остойностяват текстовете на интелигентна личност, неписваща се изцяло в традиционната патриархалност. Това усещане за различност потиска Ангелов и резултатът е – неогласяване на създадените творби, доброволно творческо умиране, без да е имало живот. Харалан Ангелов не създава изкуство, „чиято цел е да се превърне в следа” (Ефтимов, 2008, с.12). По-скоро творческите му опити са

„запълване на пустотата и празнотата в неговото сърце, преодоляване на „мъртвостта“, която го обитава” (Михайлов, 2013, с. 137).

Дисертацията обосновава и определя приноса на Харалан Ангелов в културното преобразяване на възрожденското и националното пространство – като далечен предходник на българския модернизъм – и повече от 40 години преди канонично легитимираниите „поети на нощта”.

В научната работа са публикувани лирически текстове и произведения в проза, останали извън селекцията на Борис Йоцов при издаване на книгата „Харалан Ангелов. Стихотворения”. Тези творби също се разминават с общите внушения на даскалската поезия и имат приносна стойност за възрожденското словесно наследство.

Новооткритите речи, напълно непознати на изследователите, са текстове в специфичното поле на реториката. Това е непроучен момент от творческо-културната и обществената активност на Ангелов след Освобождението. Те са и нов ракурс към творчеството на шуменеца, за което е валидна и още една специфика – жанрово многообразие – лирически стихотворения, дидактически текстове, елегии, триолети, еклоги, сонети, миниатюри в проза, басни, епитафии. Автор като Харалан Ангелов не трябва да бъде „погълщан” от „двойното дъно” на литературната история, „не бива да се схваща като слаб и беден, а като най-подходящ плацдарм за съвременния учен” (Ефтимов, 2010, с. 97).

Изследователският труд обръща внимание и на патриотизма на Харалан Ангелов, незабелязан на фона на революционното мощно идеологическо слово от 70-те години на XIX век – и една от причините този възрожденец просветител да остане извън българската литературна памет. Патриотизмът не липсва, но не е внушен декларативно, а е „кодиран” в изненадващи символни образи. Ако Харалан Ангелов по различни причини съзнателно е търсел дистанция от великото българско Дело, Левски не би възложил на жеравненския учител да създаде революционен комитет в селото (Константинов, 1948).

Поколенческият прочит в друго историческо време на текстовете на Ангелов разширява представата и за интересите, културната информираност, навлизащите европейски ценности в духовния живот на интелигенцията през Възраждането. Новото проучване на поетиката на Харалан-Ангеловото творчество обогатява и информацията за

модела на развитие на доосвобожденската литература – проблематика, идеи, образи, останали встрани от вниманието на различните поколения изследователи.

И гражданските идеи на Харалан Ангелов заслужават внимание – като част от настоящата научна работа. Тяхната значимост също е основание за конкретната изследователска ангажираност. Те не са единствено идейна платформа, а са реализирани и достойно оценени от съвременниците на учителя, читалищния организатор, административния ръководител Харалан Ангелов както преди Освобождението, така и при съграждането на Княжество България. В този контекст дисертацията прибавя към резултатите от предишни проучвания нови и неизследвани писмени доказателства във връзка с приноса на Ангелов за създаването на административния апарат след 1878 г., за реализирането на важни граждански идеи, основополагащи и за националната идентичност (ЦДА – София, ф. 108к, оп. 2 – Архив на Стилиян Хаджидобрев Чилингиров).

Както поезията на Харалан Ангелов, така и личността му през годините остават в периферията на научния интерес. Забравеният днес възрожденец създава лично творчество от осемнадесетгодишен, което не се вписва изцяло в традиционно-патриархалното, не е обвързано със социалните процеси в българското общество, няма патриотична екзалтираност. Непреодолимото страдание на душата, ирационалното, смъртта като небитие не съответстват на героическите ценности. Всичко това маргинализира Харалан Ангелов, който е част от възрожденската интелигенция. Добре владее френски, италиански, руски език. Има познания и по старогръцки (Чилингиров, 1914). Чете в оригинал Вергилий, Петрарка, Данте, Русо, Шилер, Пушкин, Шевченко. Свири на цигулка, композира, сам нотира някои от лирическите си текстове. Режисира театрални постановки. Учредител е на читалище „Единство” в Жеравна. Резултат от качествената и новаторска административна дейност на Харалан Ангелов след Освобождението са видимите промени в икономическия, социалния и културния облик на регионите, управлявани от него. Последователен в отстояването на либералните идеи, политикът Ангелов е дистанциран от насилието, не участва във властови сделки, следва моралните си принципи, има смела гражданска позиция.

Настоящият научен труд е нова среща на съвременния читател и изследовател с Харалан Ангелов – поет, възрожденски просветител, политик, един от първите и успешни

участници в създаването на държавната администрация в Княжество България. Дисертацията разширява параметрите на познатото, но забравеното за изследвания автор. Създава информационно поле за преосмисляне на категорични оценки за възрожденските процеси. Представя различен образ на Харалан Ангелов – българин и европеец с принос към историята на модерната българска култура и държавност.

Основни приноси на дисертационното изследване

Конкретната научна работа е първото монографично изследване на текстовете на Харалан Ангелов извън общоприетия хронологически принцип – епоха – творчество. За първи път в българското литературознание е осъществено комплексно проучване на авторската книжовна продукция като отражение на специфични черти от характера на шуменския възрожденец.

Научното изследване определя ново място на Харалан Ангелов в системата от литературни процеси – на художествената граница *традиция – модерност*, далечен предходник на българския модернизъм – и повече от 40 години преди най-представителната естетическа доктрина в литературното пространство – символизма.

Настоящата дисертация е актуална с обнародването и рецепцията на непубликувани лирически творби на Харалан Ангелов, както и на текстове в проза, останали извън вниманието на специалистите изследователи. Това обогатява с официални документи книжнината на Възраждането.

Обобщен е приносът на изследвания автор за възрожденското литературно наследство, неоснователно подценяван както след Освобождението, така инерционно и в съвременната културна ситуация.

Обогатена е представата за спецификата на Българското възраждане, като научната работа би могла да провокира по-задълбочен и коректно обоснован подход към текстовите извори за създаване на нови тези, аргументирани концепции и класификации.

Предложеният труд подлага на преосмисляне категорични и крайни внушения, които са в основата на националния литературен канон. Новият ракурс към тяхното възприемане разширява периметъра за коригиране на евентуални неточности или погрешни заключения, както и за бъдещо изработване на нова оценъчна система за определяне на мястото и ролята на една личност в националния живот.

При съчетаване на изследователския метод с интерпретиране на обемен и несистематизиран емпиричен материал е осъществено мащабно проучване на учителската, административната, гражданско-обществената дейност на Харалан Ангелов. Обобщена е познатата и новата информация за неговия принос в строителството и издигането на българската държавност.

Дисертацията е опит и възможност забравеният шуменски поет и политик да бъде „добавен” в националния литературноисторически живот с правилната употреба на рожденото си име – Харалан Ангелов Василев. Конкретният акцент е показател за необходима прецизност на бъдещи изследвания.

Научната работа е следа в интерпретирането на възрожденската епоха.

Изследователският труд е принос към българската хуманитаристика.

Резултатите от проучването на голям обем архивни документи могат да стимулират интереса към архивното фондово наследство и да създадат перспективи пред развитието на литературноисторическото знание за Българското възраждане.

СПИСЪК НА ЦИТИРАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА

Уточнение:

Цитиране и позоваване в автореферата на научния труд, както и библиографски описания към списъка на цитираната литература, са според

СТАНДАРТА НА НБУ

ЗА ЦИТИРАНЕ И ОПИСАНИЕ НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА

БИБЛИЯ сиреч КНИГИТЕ НА СВЕЩЕНОТО ПИСАНИЕ на ВЕХТИЯ И НОВИЯ ЗАВЕТ. (2012). София: ИЗДАНИЕ на СВ. СИНОД НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА.

Бидерман, Х. (2003). *Речник на символите*. Превод от немски Фросина и Борис Парашкевови. София: Рива.

Богданов, Б. (2014). *Текст, говорене и разбиране. Есета*. София: Нов български университет.

Ботев, Хр. (1874). Дяволското блато от Жорж Санд. В: *Знаме*, I, (3), с. 1.

Ботев, Хр. (1979). *Събрани съчинения в три тома*. Т. 2. София: Български писател.

Бояджиев, П. (1995). Първата добруджанска поетеса. В: *Проглас*. Велико Търново: Университетско издателство. (4), с. 71.

Вазов, Ив., Величков, К. (1884). *Българска христоматия или Сборник от избрани образци по всичките родове съчинения с приложение на кратки жизнеописания на най-знаменитите писатели. За в класовете на Градските училища и на Реалните гимназии*. Ч. II. *Поезия*. Книжарница Д. В. Манчов, Пловдив, Свиштов, Солун (графика – запазена).

Вазов, Ив. (1972). *Под игото*. София: Български писател.

Вачева, А. (2002). *Под знака на модерността*. София: Полис.

Вачева, А. (2013). Блага Димитрова: За центъра и периферните гласове на социалистическия канон. В: *Неслученият канон. Български писателки от 1944 година до наши дни*. София: Алтера.

Генчев, Н. (1987). *Социалнопсихологически типове в българската история*. София: ДИ Септември.

Генчев, Н. (1991). *Българска възрожденска интелигенция*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Гергова, А. (1984). Книжнината и българите през Възраждането. В: *Известия на научноизследователския институт по културата при Комитета за култура и Българска академия на науките*, (2), с. 150.

ДА – Варна, ф. 75к, оп.1 – Архив на Варненска и Преславска митрополия.

ДА – Ловеч, ф. 42к, оп. 3 – Архив на Окръжен съд – Ловеч (1877-1939).

ДА – Сливен, ф. 138к, оп. 1 – Фонд Народно читалище „Единство“, с. Жеравна.

ДА – Сливен, ф. 413к, оп. 1 – Архив на Данаил Константинов Кръстев.

ДА – Шумен, ф. 691к, оп. 1 – Архив на Харалан Ангелов – Ратов.

Далчев, Ат. (1967). *Фрагменти : Бележки, [импресии и афоризми] за поезията, литературата и критиката*. София: Български писател.

Далчев, Ат. (2002). *Стихотворения. Избрани фрагменти и преводи*. Съставител Радой Ралин. София: Пан 96.

Даскалов, Р. (2002). *Как се мисли Българското възраждане*. Историографско проучване. София: ЛИК.

Дебелянов, Д. (1983). *Съчинения. Т. 1. Лирика. Хумор и сатира. Стихотворни преводи*. София: Български писател.

Денчев, Б. (1998). *Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината*. София: Аноубис.

Димитров, Е. (2011). *Варненски и Преславски митрополит Симеон. Съчинения Т. 1. Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869–1900)*. София: Изток-Запад.

Дойнов, П. (2007). *Възрожденска поезия*. София: ИК ПАН.

Дойнов, П. (2013). ДОРА ГАБЕ И ЕЛИСАВЕТА БАГРЯНА: преобразяване, адаптация, инкорпориране в литературата на НРБ. В: *Неслученият канон. Български писателки от 1944 година до наши дни*. София: Алтера.

Дойнов, П. (2019). Годишни прегледи и литературен канон. В: Дойнов, П. *Критика и есеистика (избрано)*. София: ИК Несарт – Милен Миланов, Нов български университет.

Дряновски, Б. (2010). *Кметовете на Варна 1878-1903*. Ч. 1. Варна: Славена.

Ефтимов, Й. (2008). Псевдоуниверсалии на символизма. В: *Литературен вестник*, 18, (20), с. 12.

Ефтимов, Й. (2010). *Двойното дъно на класиката – от Ботев и Вазов до Йовков и Далчев*. Пловдив: ИК Хермес.

Ефтимов, Й. (2012). Божествената математика: тревожната хетероклитност на българския символизъм. София: Просвета.

Ефтимов, Й. (2019). Литература около нулата. Сбъднати и несбъднати проективни анализи и ангажирани прогнози. София: Просвета.

Игов, Св. (2010). *История на българската литература*. София: Сиела.

Илиев, Ст. (1979). *Слово и символ*. София: Наука и изкуство.

Йоцов, Б. (1934). *Харалан Ангелов. Стихотворения*. София: Изд. Т. Ф. Чипев.

Йоцов, Б. (1935). Път на Българското възраждане. В: *Родна реч*, VIII, (5), с. 200.

Каракостов, Ст. (1973). *Българският възрожденски театър на освободителната борба (1858 – 1878)*. София: Наука и изкуство.

Киров, З. (1921). В портретната галерия на селото (Размисли и характеристики). В: *Юбилейна книга на Жеравненското читалище „Единство“ по случай петдесетгодишнината му 1870 – 1920 и паметник на загиналите за родината жеравненци от 1870 – 1920*. София: Издание на читалището, Печатница Радикал.

Константинов, Д. (1948). *Жеравна в миналото и до днешно време – Историко-битов преглед*. Жеравна: Читалище Единство.

Кьосев, Ал. (1998). Списъци на отсъстващото. В: *Българският канон? Кризата на литературното наследство*. Съставител – Александър Кьосев. Редактор – Бойко Пенчев. Департамент Нова българистика. София: ИК Александър Панов. Печат: АБАГАР ЕООД – Велико Търново.

Личева, А. (2000). Четенето: гласове на желанието. В: *Култура*, XLIV, (38), с.12.

Личева, А. (2005). Културни и постколониални изследвания. В: *Теория на литературата. От Платон до постмодернизма*. София: Колибри.

Метев, Л. (2012). *Видни представители на знатната фамилия Аврамови от Калофер*. София: Атлас – Л.

Мизов, М. (2016). *Анатомия на политическата забрава*. София: Авангард Прима.

Миладинова-Алексијева, Ц. (1939). *Епоха, земя и хора. Из българското минало*. София: Печатница Художник.

Мирски, Хр. (1928). Миналото на Варна и управниците ѝ. В: *Вечерно издание на вестник Варненска поща*, (3061), (3065).

Михайлов, К. (2007). *Християнство и идентичност: Пътуване към себе си в света на литературата и културата*. София: Нов човек.

Михайлов, К. (2013). *Християнската литература – между вписването и отграничаването*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Неделчев, М. (1999). Кратко за литературния персонализъм. В: Неделчев, М. *Личности на българската литература*. София: Дамян Яков.

Неделчев, М. (1999). Траянов срещу предходните литературни митове, срещу мита Яворов. В: Неделчев, М. *Личности на българската литература*. София: Дамян Яков.

Неделчев, М. (2011). *Апология на литературната история*. София: НБУ (Департамент „Нова българистика“, Литературноисторическа школа).

Неделчев, М. (2019). Как работи литературната история? Литературноисторически обзорни сюжети. Т. 1. София: Нов български университет.

Нова България. (1888), I. (13).

Нова България. (1888), I. (16).

Нора, П. (2004). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. Съставител Ивайло Знеполски. Превод от френски Весела Генова, Стоян Атанасов, Христо Тодоров, Олга Симова. София: Дом на науките за човека и обществото.

Окръжен държавен архив – Коларовград, ф. 33к, оп. 1, а. е. 7. *Протоколна книга на читалище Свети Архангел Михаил 1881 – 1885 г.*

Панайотов, Ат. (2015). *Българските пристанища /1879 – 2014 /. Хроника*. Варна: ИК Меритайм Пъблишинг Хаус.

Пенчев, Б. (1998). *Тъгите на краевековието*. София: Литературен вестник.

Пенчев, Б. (2002). Разширяването на паметта. В: *Литературен вестник: седмично издание*, XII, (28), с. 6.

Платон. (1982). Федон. Превод от старогръцки Георги Михайлов. В: *Платон. Избрани диалози*. София: Народна култура.

Подвързачов, Д. (1993). *Под чинара. Мисли и парадокси*. Съставител Борис Христов. София: Люк.

Ракъовски, Ц. (2001). *Отвъд каноните. Носталгиите на Високата българска литература*. София: Абагар.

Ракъовски, Ц. (2004). *Образи на българската памет: историята, поборниците, записките*. Велико Търново: Фабер.

Ракъовски, Ц. (2014). Из покрайнините на канона: Григор Чешмеджиев. В: *Трети международен конгрес по българистика. 23-26 май 2013*. София: Университетско издателство Свети Климент Охридски / С подкрепата на Университетски комплекс по хуманитаристика. Алма Матер. Международна асоциация по българистика, с. 287.

Ракъовски, Ц. (2014). В периферията или в центъра на канона. В: *Култура: седмичник за изкуство, култура и публицистика*, 58, (10), с. 3.

Рембо, А. (1922). Алхимия на словото. В: *Везни*, III, (20), с. 347.

Родев, Ц. (1998). *И стана ден*. Пловдив: Хр. Г. Данов.

Сестримски, Ив. (1989). Учителят поет Харалан Ангелов. В: *Език и литература*, XLIV, (6), с. 57.

Славейков, П. П. (1958). *Събрани съчинения в осем тома*. Т. 2. София: Български писател.

Славейков, П. П. (1958). *Събрани съчинения в осем тома*. Т. 4. София: Български писател.

Славейков, П. П. (1959). *Събрани съчинения в осем тома*. Т. 5. София: Български писател.

Славейков, П. Р. (1870). Що е роман. В: *Читалище*, I, (3), с. 79.

Сто години народно читалище Добри Войников – Коларовград 1856-1956. Юбилеен сборник (1958). София: Отечествен фронт.

Стоилов, К. (1996). *Дневник*. Ч. 1. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Стоянов, А., Рачов, Р. (1887). *20 училищни песни на ноти На 1, 2, 3 и 4 гласа*. Част втора. Варна: Печатница Л. Нитче.

Страшимирова, С. (1992). *Българинът пред прага на Новото време*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Томова, Кр., Бозова, Т. (2010). *Кметовете на Варна*. Варна: МС ООД.

Траянов, Теодор. (2005). *Български балади*. София: Захарий Стоянов.

Търновска конституция. (1884). I, (58), с. 3.

Устав на Книжевната дружина в Варна, придружен от Правилника, и Отчет на същата дружина за I-й година 1883-84. (1884). Варна: Печатница на Хр. Н. Войников и с-ие.

Фадел, М. (2016). Между емоцията и афекта: модернизъм и авангард. В: *Страница*, 17, (3), с. 140.

ЦДА – София, ф. 108к, оп. 2 – Архив на Стилиян Хаджидобрев Чилингиров.

Четвърти годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1909. (1910). Варна: Печатница Зора на Д. Костакев.

Чилингиров, Ст. (1904). Един учител поет – Харалан Ангелов (25 юли 1904): Литературен портрет. В: *Българска сбирка*, XI. (9), сс. 559-566. (10), сс. 619-627.

Чилингиров, Ст. (1914). Харалан Ангелов – Принос към нашата доосвободителна поезия. В: *Сборник на БАН*, кн. 3. Клон историко-филологичен и философско-обществен. София.

Чолакова, Ж. (2019). *Поетика на меланхолията. Карел Хинек Маха*. Пловдив: Университетско издателство Паисий Хилендарски.

Шиваров, Н. (1995). *Речник на библейските символи*. София: Нов Човек.

Шилер, Фр. (1981). Върху наивната и сантименталната поезия. В: *Естетика. Сборник статии, рецензии, писма*. Превод от немски В. Топузова-Торбова. (Ред. Исак Паси). София: Наука и изкуство.

Юбилейна книга на Жеравненското читалище Единство по случай петдесетгодишнината му 1870 – 1920 и паметник на загиналите за родината жеравненци от 1870 – 1920. (1921).
София: Издание на читалището, Печатница Радикал.

Яворов, П. К. (1968). *Избрани съчинения в два тома. Стихотворения.* Т. 1. София: Български писател.

Яворов, П. К. (1999). *Поезия и проза.* Велико Търново: Слово.

Янакиев, М. (1960). *Българско стихознание.* София: Наука и изкуство.

Янкова, Ив. (2008). *Огнища на духовна пробуда. Изгревът на светлината по българските земи.* София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Текстове, публикувани в интернет

Господинов, Г. Невидимите дипломи – Академично слово за Деня на народните будители пред випускниците на НБУ. Публикуван 01.11.2004 г., прочетен 15.05.2020 г.

<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:smkpULUaUfgJ:https://news.bg/bulgaria/nevidimite-diplomi-akademichno-slovo-za-denya-na-narodnite-buditeli-pred-vipusknitsite-nanbu.html+&cd=1&hl=bg&ct=clnk&gl=bg&client=firefox-b-d>

Данаилов, Г. Народните будители и тяхната съдба. Публикуван 3.XI.2018 г., прочетен 22.04.2020 г. <http://www.kultura.bg/article/78-narodnite-buditeli-i-tyahnata-sydba>

Димов, Д. Раждането на българската войска в Шумен е народен празник. Публикуван 18.11.2013 г., прочетен 19.07.2020 г. www.otbrana.com/новини_4855/

Държавно управление на Разградски регион (1879-1999 г.). Публикуван 15.07.2020 г., прочетен 19.07.2020 г. <http://www.rz.government.bg/bg/178->

Катедралата във Варна – един символ на 130 години. Публикуван 30.08.2016 г., прочетен 15.07.2020 г. <https://dariknews.bg/regioni/varna/katedralata-vyv-varna-edin-simvol-na-130-godini-1602489>

Пенчев, Б. Езикът на възвишеното и езикът на всекидневието (Опит върху литературата на 90-те). Публикуван 05.2015 г., прочетен 10.01.21 г. <https://dualis.files.wordpress.com/2015/05/boyko-penchev-symposium.pdf>

Ракъовски, Ц. „ПОЕТИЧЕСКОТО НЕДОРАЗУМЕНИЕ" ЯВОРОВ В ОЦЕНКИТЕ НА КРИТИКАТА. Публикуван 15.07.2002 г., прочетен 11.12.2020 г.
<https://liternet.bg/publish4/crakiovski/iavorov.htm>

Ракъовски, Ц. Под игото и езикът. Публикуван 03.11.2014 г., прочетен 12.12.2020 г.
<https://naum.slav.uni-sofia.bg/en/lilijournal/2014/11/3/rakiovst>

Степанова, М. В памет на Паметта. Публикуван 16.06.2019 г., прочетен 18.01.21г.
https://www.dnevnik.bg/kultura/2019/06/16/3914681_otkus_ot_v_pamet_na_pametna_na_mariia_stepanova/

Стефанов, В. *КАКВО ДА ПРАВИМ С ЛИТЕРАТУРАТА? (ЗА ЦЕЛТА И СМИСЪЛА НА ХУМАНИТАРНОТО ОБРАЗОВАНИЕ)*. Публикуван 10.05.2007 г., прочетен 02.04.2020.
<https://liternet.bg/publish/vstefanov/kakvo.htm>

Стефанов, В. Слово на проф. Валери Стефанов по повод 24 май. Публикуван 24.05.2020 г., прочетен 19.11.2020 г.
[www.uni-sofia.bg > bul > file > 24 mai_prof VStefanov](http://www.uni-sofia.bg/bul/file/24_mai_prof_VStefanov)

Стоянов, Св. Инженерно-геодезическо заснемане на археологически разкопки. Публикуван 2014 г., прочетен 16.06.2020 г.
http://www.su-varna.org/izdanij/2014/KNVn-2014/pp_120_129.pdf

Темелски, Хр. Пророчествата на Мартин Задек. Публикуван 02.08.2011 г., прочетен 18.10.2020 г.
<https://draganbachev.wordpress.com/2011/08/02/>.

Торо, Х. Ходенето. Публикуван 20.11.2002 г., прочетен 15.08.2020 г.
<https://liternet.bg/publish6/dtoro/life/09.htm>

Трендафилов, Вл. Рецепция и литературознание: общи положения. Публикуван 3.11.2014 г., прочетен 18.07.2020 г.
<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2014/11/3/trendafilovv>

Уикипедия. Парламентарни избори в България (1879). Публикуван 30.03.2020 г., прочетен 15.07.2020 г.

[https://bg.wikipedia.org/wiki/ Парламентарни избори в България \(1879\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Парламентарни_избори_в_България_(1879))

Уикипедия. Харалан Ангелов. Публикуван 13.07.2020 г., прочетен 18.07.2020 г.
[https://bg.wikipedia.org/wiki/Харалан Ангелов](https://bg.wikipedia.org/wiki/Харалан_Ангелов)

Публикации по темата на дисертацията:

1. Харалан Ангелов – извън българската литературна памет. (2020). В: *Медии и език. Електронно списание за научни изследвания по медиен език [онлайн]*. (8).
Публикуван 27.06.2020 г.
2. Неосъщественият поет Харалан Ангелов – осъщественият варненски кмет европеец. (2020). В: *e – Journal VFU – електронно списание – (ВСУ) Черноризец Храбър*. (13).
3. Модусите на разбирането и премълчаната поезия на Харалан Ангелов. (2020). В: *Страница: Литературно списание*. (4), с. 172.